

આ પુસ્તક મુખર્ષિ ઇલાકાના તથા ગાયકવાડી રાજ્યના કૈળવણી
આતાએ ઇનામ અને લાયણેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

સુશીલ

યાને

બાળ સદ્બોધ.

૨૪વી પ્રસિદ્ધ કરનાર

બાળદેવરામ મોતીરામ વ્યાસ.

આસિ. ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર. સુરત વિભાગ.

સને ૧૯૧૮

કિંમત રૂ. ૦-૭-૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૫૦૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રૂશીન

વિષય ૬-૬

આ પુસ્તક મુંબઈ ઇલાકાના તથા ગાયકવાડી રાજ્યના કેળવણી
ખાતાએ ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

સુશીલ

યાને

બાળ સદ્બોધ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

બાળદેવરામ મોતીરામ વ્યાસ.

આસિ. ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ખેડા વિભાગ

નાગરવાડો—નડીઆદ.

સને ૧૯૧૮

આવૃત્તી ચોથી.

પ્રત ૨૦૦૦

કિંમત રૂા. ૦-૭-૬.

મુરતી વિદ્યાપીઠ પ્રેસમાં
અમદાવાદ
મુકરાતી કોમીરાઈર-સંગ્રહ

૭૫૦૨

પ્રસિદ્ધ કરનાર

બાળદેવરામ ભાતીરામ વ્યાસ.

પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠેકાણું

નાગરવાડો—નડીઆદ.

સને ૧૮૬૭ના ૨૫ મા એપ્રિલ મુજબ કર્તાએ સર્વે લઠ સ્વાધિન
રાખ્યા છે.

મુરત-ચોટાના પુલ ઉપર આવેલા “મુરત સીટી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
ઠાકોરદાસ માનસીંહે છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

५४.

પ્રકરણ ૧ છું—કોઈની અદેખાઈ કરવી નહિ... ૧ થી ૫.

પ્રકરણ ૨ છું— { પરોપકાર કરવો... ૫ થી ૧૩.
 { પરાનંદાથી દૂર રહેવું... ૫ થી ૧૩.

પ્રકરણ ૩ છું—ખંત... ૧૩ થી ૧૯.

પ્રકરણ ૪ થું—અપકારને મદલે ઉપકાર... ૧૯ થી ૨૨.

પ્રકરણ ૫ મું—નહારા સ્વભાવથી થતાં તુક્ષ્ણાન... ૨૨ થી ૨૫.

પ્રકરણ ૬ ટું—કામ કરવામાં વ્યવસ્થા રાખવી... ૨૫ થી ૩૦.

પ્રકરણ ૭ મું—હરામતું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ... ૩૦ થી ૩૨.

પ્રકરણ ૮ મું—મુલતવી રાખવાનાં માહાં યજ્ઞ... ૩૨ થી ૩૬.

પ્રકરણ ૯ મું—ત્રેવડ... ૩૬ થી ૪૧.

પ્રકરણ ૧૦ મું—કોઈની મશ્કરી કરવી નહિ... ૪૧ થી ૪૩.

પ્રકરણ ૧૧ મું—શક્તિ વિચારી કામ કરવું... ૪૩ થી ૪૭.

પ્રકરણ ૧૨ મું—પારકી આશ સદા નિરાશ... ૪૭ થી ૫૦.

પ્રકરણ ૧૩ મું—ખોટા વહેમો, ગુનાર તથા ખુશામદથી
 દૂર રહેવું, કંજુસાઈ કરવી નહિ... ૫૦ થી ૬૦.

પ્રકરણ ૧૪ મું—દંડતા... ૬૦ થી ૬૮.

પ્રસ્તાવના.

આ જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની ઉન્નતિ વા અવનતિનો મુખ્ય આધાર તેના પોતાના ચારિત્ર્ય ઉપર રહેલો છે. જે મનુષ્યનું જે પ્રકારનું ચારિત્ર્ય તે પ્રકારે તે ઉન્નત વા અધમ થઈ શકે છે. આ કારણથી જ્યારે મનુષ્યનું પોતાનું ચારિત્ર્ય બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય ત્યારે તેના જીવનનું સાર્થક થયું એમ ગણી શકાય.

ચારિત્ર્ય—અંધારણનો ખરેખરો આધાર નીતિ-ધર્મની કેળવણી ઉપર જ રહેલો છે. અલબત્ત, માનસિક કેળવણી તેમાં કેટલેક દરજ્જે સહાયભૂત નીવડે છે; છતાં પ્રધાનપદ તો નીતિ-ધર્મની કેળવણીને જ ઘટે છે. આ નીતિની કેળવણી કેવા પ્રકારે આપવી જોઈએ એ સંબંધમાં વિવિધ દૃષ્ટિ-ખિંદુથી વિચાર કરી શકાય, છતાં તેની શરૂઆત છેક બાળપણથી જ થવી જોઈએ. એ સંબંધમાં ભાગ્યે જ એ મત હોઈ શકે. કારણ, નાનાં બાળકોનું મગજ મીઠુ જેવું હોય છે, અને તેથી તેમાં જે જે સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે તે ચિરસ્થાયી બને છે. આ સંસ્કારો જે સદ્ગુણજન્ય હોય છે, તો તે આખી જીંદગી પર્યંત હિતકારક અને ઉપકારક થઈ પડે છે.

વળી નીતિ-ધર્મ જેવા મહાન વિષયના શિક્ષણની સફળતા અર્થે જે વિષય બાળકની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે તેનું સ્વરૂપ ઘણું સરળ અને રસિક હોવાની ખાસ જરૂર છે. આથી ઉલટું જે નીતિના માત્ર નિયમો થોડા કઠીને ઉપદેશરૂપે તેમની આગળ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે તો તે કેવળ નિરસ થઈ પડવા સંભવ છે, કેમકે તાત્વિકબોધને ગ્રહણ કરવા પુરતી તેમની માનસિક શક્તિઓ વિકસિત થયેલી ન હોવાના પરિણામે ઉપદેશના નિરાળા સ્વરૂપને તેઓ ભાગ્યે જ ગ્રહણ કરી શકે છે. આવી બા-બતોમાં તો જનસ્વભાવના એક પ્રકારના સામાન્ય વલણને અનુસરવું એ જ વધારે લાભદાયી હોઈ શકે. મનુષ્ય સ્વભાવનું અવલોકન કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેમાં રહેલું એક ખાસ લક્ષણ જે માલમ પડી આવે એવું છે તે એ છે કે, મનુષ્યને પોતાથી ઈતર એવાં જનસ્વભાવનાં ચિત્રો અવલોકવાં બહુ જ ગમે છે. તેમાંએ વળી નાનાં બાળકો તો એ પ્રકારની વાર્તાઓમાં અતિશય રસ લેતાં માલમ પડે છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની હોઈ બાળકોના મનનું ઉપરોક્ત વલણ લક્ષમાં રાખી તેમને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળે

અને તેમના હૃદયની શુભ લાગણીઓ ઉત્તેજ્ય એ હેતુથી આ જનતાના પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે.

બાળકોના મગજને ગુચવાડામાં નાખે તથા તેમને અચ્ચિદર કે નિરસ થઇ પડે એવા કેવળ અસંભવિત કે કલ્પિત વાર્તાઓનો આ પુસ્તકમાં બી-લકુલ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. એથી ઉલટું આ પુસ્તકમાં જે જે દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે તે દુનિયામાં ધણે ઠંકણે જનતાં હોય એવાં છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાંનાં કેટલાંક તો લેખકે પ્રત્યક્ષ અવલોકેલાં છે.

વળી આ પુસ્તકની રચના બાળક અને બાળકીઓ ખંનને એક સરખી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એ હકીકત લક્ષમાં રાખી કરવામાં આવી છે. તેમજ તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એવા હેતુથી પુસ્તકની ભાષા બની શકે એટલી સાદી અને સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત એકજ વખતના વાચનથી આખી વાર્તા બાળકોના મનમાં રમી રહે એટલા માટે વાર્તાઓને બની શકતા ટુકાં અને રસિક રૂપે આલેખવામાં આવી છે.

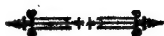
અત્રે એ પણ વિચારવું ઘટે છે, કે હાલ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતી વાચનમાળામાં બાળકોને નીતિનું શિક્ષણ મળે એ પ્રકારે કેટલાએક પાઠોની યોજના કરવામાં આવી છે. આમ છતાં વાચનમાળાનો ઉદ્દેશ બાળકોને કેવળ એ એકજ દિશામાં દોરવાનો ન હોવાથી બાળકોના ચિત્તને તે વિવિધ દિશામાં દોરે છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી આ કેવળ નીતિ-વિષયક પુસ્તક બાળહૃદયને પોતા પ્રતિ આકર્ષી તેમાં બીજા રૂપે રહેલી સહજુલુજનક ભાવનાઓને પોષી ઉત્તેજિત બનાવવાના કામમાં કેટલેક દરજ્જે ઉપયોગી થઇ શકશે એવી આશા છે.

છેવટે, આ પુસ્તકમાં આલેખેલાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટાંતો મનુષ્ય અંતઃકરણને પરોપકાર, સત્ય, દયા, દૃઢતા, ત્રેવડ, ખંત, આગ્રહ, નિયમિતપણું, અપકાર પ્રતિ ઉપકાર એ આદિ ઉચ્ચ ભાવનાઓ પોષવામાં અને નિંદા, અદેખાઈ, ચાડીચુગલી, અસત્ય, દંભ આદિ દુર્ગુણજનક અનર્થકારી અધમ ભાવનાઓને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવામાં કોઇપણ અંશે સહાયકૂત નીવડશે તો લેખકનો પુસ્તક રચના માટેનો મૂળ ઉદ્દેશ કોઇપણ પ્રકારે નિર્ધક થયો લેખાશે નહિ.

અસ્તુ ! [તથાસ્તુ !]

કર્તા,

ચોથી આવૃત્તીની પ્રસ્તાવના.

મૂળ પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યા મુજબ સદર્જ અંથની યોગ્ય કદર થવાથી આ ચોથી આવૃત્તી બહાર પાડવા મુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. મૂળ ઇબારતમાં કશો ફેરફાર કર્યો નથી. કાગળની બેહદ મોંઘવારીને લીધે ઉત્તર વિભાગના મેં એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે પોતાના અગ્રેજી પત્ર નં. ૧૧૦૮૮ તા. ૨૧-૨-૧૮થી આ આવૃત્તીની કિંમત રૂ. ૦-૬-૦ ઉપરથી વધારી રૂ. ૦-૭-૬ રાખવા પરવાનગી આપી છે. તે બદલ તેઓ સાહેબનો ઉપકાર થયો છે. આશા છે કે આ આવૃત્તીની બુજ પણ અગાઉની પેઠેજ ચાલુ રહેશે. તા. ૧-૩-૧૮.

નાગરવાડો, નડીઆદ.

કર્તા.

સુશીલ

યાને

બાળ સહજોદ્ય..

પ્રકરણ ૧ હું.

કેદની અદખાઈ કરવી નહિ.

સુંદરપુર કરીને એક નગર હતું. એ નગરની ભાગેળમાં ભાતભાતની વનસ્પતિથી ખીલી રહેલો સુંદર કુદરતી બગીચો હતો. આ બગીચાના મધ્ય ભાગમાં અલકગંગા નામે નદી આવેલી હતી. તેમાં ગંગાજળ સરખું નિર્મળ પાણી બારે માસ વહ્યા કરતું હતું. આ નદીના કિનારા ઉપર થોડે દૂર ઉંચા ટેકરા ઉપર એક નિશાળનું મકાન હતું. નિશાળના આંગણમાં એક સુંદર મનોહર બગીચો હતો, અને તેમાં આંખાનાં વૃક્ષો ઝુકી રહ્યાં હતાં. ઉનાળામાં એક દહાડો સાંજે નિશાળ છૂટ્યા પછી બે છોકરા આ આંગણમાં આવેલા એક આંખાના ઝાડ નીચે બેઠા હતા. તેમનાં સુખ નદી તરફ હતાં. આ વખતે શીતળ મુગધીદાર પવનની મંદમંદ લહેર આવતી હતી. વનની અંદર તરેહ તરેહના પક્ષીઓ કિલ્કિલાટ કરી રહ્યાં હતાં. આવા આનંદદાયક સ્થળે આ છોકરા વાતોમાં ગુંથાયા હતા. તેઓ બંને એકજ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તેમની વાતચીત કેવા પ્રકારની હતી તે આપણે તપાસીએ.

છગન—અહ્યા મગન, આજે આપણા મહેતાજી સાહેબ પેલા દેવપ્રસાદના કેટલાં બધાં વખાણુ કરતા હતા? શું એના જેવો હોશિયાર છોકરો આખી નિશાળમાં નથી? એની કોપીબૂક હાથમાં લઈ તેમણે આખા વર્ગને દેખાડી, અને એના જેવા મરોડવાળા સશસ્ત્રબંધ અક્ષરો લખવા સર્વને સમજ્યું, એ તને યાદ છે વાડ?

મગન—હા બાઈ હા, મને સહજું યાદ છે. આપણા શિક્ષકને ખબર ક્યાં છે, કે દેવપ્રસાદમાં કાંઈ માલ નથી. દરરોજ સવારથી સાંજ લગી માથાકૂટ કરી હુબે પાપે આવા અક્ષરો લખતાં શિખ્યો, એમાં તે

એણે શી બહાદુરી કરી? હમન તને ખબર છે, કે આજથી દોઢક વર્ષ ઉપર એના અક્ષર એવા નહારા હતા કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. પ્રથમ એણે કોપીખૂંટના જેવી કામગીરી નોટ બાંધી, અને પછી તેમાં કોપીખૂંટનાં વાક્યો બહુ ચીપીચીપીને લખતો. એકએક શબ્દ ને વાક્ય સેંકડોવાર એવી રીતે કામગીરી ઉપર લખ્યાં ત્યારે હવે આટલી લાંબી મુદતે ભાષસાહેબ કોપીખૂંટમાં મરોડદાર સશસ્ત્રબંધ અક્ષરો લખતાં શિખ્યા, એમાં તે એમણે શું પરાક્રમ કયું કે મહેતાજી સાહેબે બધા છોકરા દેખતાં એનાં આટલાં બધાં વખાણુ કર્યાં !

હમન—ભાઈ, મગન તું કહે છે તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે. જે એથી અડધી માથાફોડ અક્ષર પાછળ આપણે કરીએ, તો એના કરતાં પણ સરસ અક્ષર જોત જોતામાં લખી શકીએ. ખરું પૂછો તો એનામાં કંઈ ભાલ નથી. બીજા વિષયોમાં પણ તે બહુ હોશિયાર નથી. એના કરતાં વધારે હોશિયાર છોકરા આપણા વર્ગમાં પડ્યા છે. એતો બહુ વૈતરું કરી જાતી જાય છે.

આ વખતે આપણી વાર્તાનો નાયક સુશીત્ર નામે એક ઉપલા ધોરણનો છોકરો એક નજીકના આશોપાલવના ઝાડ નીચે બેઠો હતો. એ નાતે બ્રાહ્મણ હતો. સુશીત્રમાં તેના નામ પ્રમાણે કિત્તમ ગુણો હતા. એના પિતા એને નાનો મૂકી ગુજરી ગયા હતા. એની માતાનું નામ સદ્ગુણી બાઈ હતું. તે ગરીબ હોવાથી મહેનત મળુરી કરી પોતાનું તથા બાળકનું ગુજરાન ચલાવતી અને બાળકને ઉછેરતી. સદ્ગુણીબાઈનાં પિએરીઆં બહુ ઉંચા ગુણવાળાં હતાં તેથી તેનામાં કુદરતી રીતેજ ઉંચા ગુણો ઉતર્યા હતા. વળી તે મહેનતુ અને બણેલી હતી. તેણે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. સદ્ગુણીબાઈના સઘળા ઉંચા ગુણો કુદરતે આ બાળકને વારસામાં આપ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ સદ્ગુણીબાઈ પોતાના બાળકના ઉંચા ગુણોનું પોષણ કરવામાં જરા પણ દુર્લક્ષ રાખતી નહિ.

સુશીત્રે પેલા બંને બાળકોની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી. તેણે વિચાર્યું કે આ બંને બાળકોને ખોટી હરિક્ષાઈ અથવા બીજાની ઇર્ષા કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. તેમને સારે રસ્તે દોરવાની ફરજ સમજી તે તેમની ખાસે જઈ ઠાવકા મોંથી કહેવા લાગ્યો કે મેં તમારી બધી વાતો સાંભળી છે. એ સંબંધી મારે તમને કંઈ શિખામણુ આપવાની છે, માટે હું ત્યાંથી ઉઠીને અહીં આવ્યો છું. હમન અને મગને તે સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી તેમને તેણે સ્નેહ અને નમ્રતા સાથે નીચે પ્રમાણે બોધ કરવા માંડ્યો.

બધુઓ, દેવપ્રસાદને માટે તમે જે વિચાર બાંધો છો, તેમાં મેટી ભૂલ થાય છે. દેવપ્રસાદ બહુ ભલો છોકરો છે. આજે તમારા મહેતાજી સાહેબ એના વખાણ કરતા હતા, એ જાણી મને આનંદ થાય છે. મને યાદ છે કે આપણા મોટા મહેતાજી સાહેબ પણ એનાં ધણીવાર વખાણ કરે છે. જ્યારે જ્યારે તેઓ એ વર્ગ તપાસે છે, ત્યારે ત્યારે બીજા વર્ગનાં છોકરા આગળ એનાં વખાણ કરે છે. તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે એ ખરેખર વખાણને પાત્રજ છે. એના અક્ષર સારા આવતા ન હતા, તેથી અક્ષર સારા થતાં લગી એણે અખંડ ઉદ્યોગ કર્યો; એથી એનો આમ્રહી સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. કોઈ પણ વિષયમાં સ્વાભાવિક શક્તિ ઓછી હોય તો ખૂબ મહેનત કરી તે શિખી લેવો, એ કોઈ પણ પ્રકારે નિંદાને પાત્ર નથી. આપણા મોટા મહેતાજી સાહેબ વારંવાર કહે છે કે એક માણસ ગમે તેવો હોશિયાર હોય, પણ જો તે આજસુ અગર નિરૂંઠાઈ હોય, તો તેના કરતાં ઓછી બુદ્ધિવાળો પણ ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી માણસ હંમેશાં આગળ વધે છે અને સારી નામના મેળવે છે, અને જે ધંધો કરે તેમાં શ્રવે છે. વળી તમારે એક બીજી વાત યાદ રાખવાની છે કે પારકાના સારા ગુણો જોઈ તેનું અનુકરણ કરવું તથા તેનાં વખાણ કરવાં જોઈએ. ઉદાર દીલનાં માણસો હંમેશાં પારકાના સારા ગુણો જોઈ રાજ થાય છે, અને તેની સ્તુતિ કરે છે. એથી કલહું નીચ વૃત્તિનાં માણસો પારકાના સારા ગુણો જાંઈ તેની અદેખાઈ કરે છે, તથા તેનાં વખાણ કરવાને બદલે છિદ્રો શોધી કાઢે છે.

યાદ રાખજો કે પારકી અદેખાઈ કરનારને પોતાનેજ હંમેશાં નુકસાન થાય છે. થોડા દિવસ ઉપર હું એક સંન્યાસીનું બાપણ સંભળવા મળ્યો હતો. તેમણે એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું હતું, તે તમને બહુ ઉપયોગી હોવાથી કહી સંભળાવું છું.

નંદપુરી કરીને એક નગર હતું. તેમાં પ્રતાપસીંઘ અને ભૂપતસીંઘ નામના બે ગરાશીઆ હતા. તે બંને કાકાના દીકરા હોવાથી વારસામાં તેમને લગભગ સરખી મિલકત મળી હતી. અને ઘર પણ પાસે પાસે હતાં. આ કુટુંબની આબરૂ ધજત સારી હતી, તથા બાપદાદાના વખતથી નાતની પટેલાઈ પણ તેમને વારસામાં મળી હતી. પટેલાઈ કરવા તરફ પ્રતાપસીંઘનું લક્ષ બીજકુત્ર નહતું. સવારે ઉઠે ત્યારથી તે સાંજ સુધી તે તથા તેના ઘરનાં માણસ ઉત્સાહથી પોતાના ખેતીના ધંધા પાછળ લાગતાં. ભૂપતસીંઘનો સ્વભાવ આથી પ્રેવળ ઉલટો હતો. વારસામાં મોલ્લી મિલકતની

જરાએ દરકાર ન કરતાં નાતની પટેલાઈ કરવામાં જ તે પોતાનો વખત માળતો. કેટલાક નીચ માણસો આવીને રોજ તેને ઘેર બરાતા, અને તેઓ નાતજાતના માણસોની અદેખાઈ તથા નિંદા કરવામાં પોતાનો વખત માળતા. દેખાદેખીથી તેનાં ઘરનાં માણસો પણ એવીજ રીતે પોતાનો વખત માળવા લાગ્યાં. આથી તેની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા લાગી. એથી ઉલટું પ્રતાપસીંગની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધરતી ગઈ. જેમ જેમ પૈસા એકઠા થતા ગયા તેમ તેમ તે ખેતરો ખરીદ કરવા લાગ્યો. અદેખો ભૂપતસીંગ આ સહન કરી શક્યો નહિ. ધંધા તરફની બેદરકારીને લીધે તેની પાસે બીલકુલ પૈસા ન હતા, છતાં પોતાના કરતાં પ્રતાપસીંગ પાસે વધારે મિલકત છે એમ લોકો જાણે તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી દેવું કરીને પણ પોતે કેટલાંક ખેતર ખરીદ્યાં. પ્રતાપસીંગે પોતાના માખાપ પાછળ પોતાની સ્થિતિને અનુસરી વિવેકસર ખર્ચ કરેલું, તેથી ભૂપતસીંગના મનમાં એમ થતું કે ક્યારે પ્રસંગ આવે કે બહુજ ઉંચા પ્રકારનું શાંતિભોજન આપી નાત જાતમાં વાહવા બેલાવી પ્રતાપસીંગને હલકો પાડું. આવા વિચારો કરે છે એવામાં એની મા મરી ગઈ, તેથી શેઠને ત્યાંથી નાણાં ઉપાડી બહોળે હાથે પૈસા ઉઠાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ ભૂપતસીંગ અને એના અદેખા સોબતી-ઓએ આ શાંતિભોજનનો પ્રતાપસીંગે આપેલા શાંતિભોજન સાથે સુકાબક્ષો કરી તેને હલકો પાડવામાં મળ્યા રાખી નહિ; પરંતુ પ્રતાપસીંગ આવી અદેખાઈની જરાએ દરકાર કરતો નહિ. એક વખત પ્રતાપસીંગે પોતાના ઘરને ઘોળાવ્યું રંગાવ્યું તથા કેટલુંક સમારકામ કરાવ્યું, તેથી જે જુઓ તે ઘરને વખાણતું. ભૂપતસીંગને આથી એટલી બધી અદેખાઈ આવી કે તેણે કરજે નાણાં કાઢી પોતાના ઘરને અગાશી તથા છૂનું કરાવ્યાં, અને સરસામાનથી શણગાર્યું. વળી પોતાના દીકરાને પરણાવ્યો ત્યારે તો આખી નાતમાં કોઈએ નહિ ચઢાવેલો એવો વરઘોડો ચઢાવ્યો. જ્યાં સુધી કોઈ પણ નાણાં ધીરનાર મળ્યો ત્યાં સુધી તેણે પ્રતાપસીંગને તમા નાતજાતના આગળ પડતા માણસોને હલકા પાડવામાં બાકી રાખી નહિ. કોઈ કોઈ વખત તો એમ બનતું કે કેટલાક માણસો તો કોઈની પણ સાથે સરસાઈ કરવાના હેતુ સિવાય અમુક કાર્યો કરતા; પરંતુ અદેખો ભૂપતસીંગ નાણાં બાબતોમાં પણ એમ માની લેતો કે પોતાના ઉપર સરસાઈ મેળવવાના હેતુથી તેમણે તે કામો કર્યાં છે. કોઈ પણ માણસનાં વખાણ તે સહન કરી શકતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ જેનાં વખાણ સામે તેની કોઈ પણ પ્રકારે હલકો પાડવાને તે ચૂકતો નહિ. આ સમજાતું પરિણામ એ

ચાલુ કે તે ચેતે એમ સામા માણસોની અદેખાઈ કરતો તેમ સામા માણસો પણ તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. નાતજાતમાં તે ધણા જાણની આંખે ચંદ્રો હતો. એક દિવસ જમણવાર વખતે નાતમાં મારામારી થઈ, તેમાં તેને નાતનો પટેલ જાણીને સામાવાળાએ કોર્ટમાં ધસડ્યો. હવે વકીલ રોકવા જોટલી પણ તેની શક્તિ રહી નહતી. ધણાખરા માણસો ચેતી ગયા હતા કે તેની તમામ મિલકત વેચતાં છતાં પણ તેનું કરજ અદા થઈ શકે એમ નથી, તેથી તેને કોઈ ધીરનાર મળ્યું નહિ. છેવટે પ્રતાપસીંગને દયા આવવાથી તેણે નાણાં ખર્ચી તેનો બચાવ કર્યો, અને તે નિર્દોષ થઈ છૂટ્યો. હવે ભૂપતસીંગની પુરેપુરી પડતી આવી ચુકી હતી. એક પછી એક લહેલુદારે તેની સામે દાવા કર્યા, અને કેટલાકે તો લહેલું વસુલ કરવા તેને કેદમાં બેસાડ્યો તથા તેની બધી મિલકત હરાજ કરાવી. જે પ્રતાપસીંગની અદેખાઈ કરવામાં રાત દિવસ તત્પર રહેતો, અને જે નાતજાતમાં પણ કોઈ પોતાના કરતાં વધારે નામના મેળવી જાય, તે સહન કરી શકતો નહિ, તેનું કુટુંબ આજે અનાજ વિના ટળવળવા લાગ્યું, તથા પોતે પણ હેરાન હેરાન થઈ ગુજરી ગયો.

ભાઈઓ ! પારકી અદેખાઈ કરવાના ફળ આવાં છે. પારકાના સારા ગુણો જોઈ તે મહણ કરવાને બદલે ઉલટી તેની અદેખાઈ કરે તેનાં આવાંજ પરિણામ આવે એ ખત્રી રાખજો. આ બોધથી તે બંને છોકરાઓ ઉપર ધણીજ સારી અસર થઈ. તેમણે સુશીલને કહ્યું કે હવેથી અમે તમારી શિખામણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તીશું.

પ્રકરણ ૨ બું.

પરોપકાર કરવો; પરનિંદાથી દૂર રહેવું.

સુશીલ આ છોકરાઓને આવો ઉત્તમ બોધ કર્યા પછી પોતાના ઘર તરફ જતો હતો, એવામાં તેણે એક લીમડાના ઝાડ તળે ઓઠલા ઉપર એક છોકરાને પડેલો દીઠો. તે લુલો હતો અને બીજા માગી પોતાનું પેટ ભરતો હતો. તેને આ વખતે તાવ આવ્યો હતો, તેથી અરરર અરરર એવી ખૂંસો ખાડતો હતો. સુશીલનું ધ્યાન તરત તે છોકરા તરફ ખેંચાયું. તે તેની પાસે ગયો, અને પૂછ્યું કે ભાઈ તું કાણ છે અને આમ ખૂંસો કેમ પાડે છે? મેલા માંદા છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે હું કોળી છું, અને મારું નામ બીખો છે. મારાં માથાપ ગરીબ હતાં. તેઓ મને નાનો મૂકીને ગુજરી

ગયાં છે. એક દિવસ દેવ કોપથી એક ગાડી નીચે આવી જવાથી મારે પડે
 ખોડ આવી છે, અને તેથી હું ધીમે ધીમે જ્યાં ત્યાં ફરતો ફરતો પાપે દિવસ
 ગુળફ છું. એટલામાં વળી મારા કમનસીબે મને તક લાગુ પડી ગયો છે.
 મને અઠવાડીઆથી દરરોજ સાંજના પહેરે તાવ આવે છે, અને રાતના
 નવ વાગે ઉતરે છે. આથી હું એટલો બધો અશક્ત થઈ ગયો છું કે છેલ્લા
 બે દિવસથી તો બીલકુલ હડી સડતો નથી, અને ખાવાનું પણ મળ્યું નથી.
 અત્યારે મને પ્રથમ કરતાં તાવ નરમ પડતો જાય છે, પણ હજી પુરો
 ઉતર્યો નથી. મારી અશક્તિનો પાર નથી. મારો બેલી ક્ષિત્ર છે. હવે આ-
 કાશ અને નીચે ધરતી સિવાય મારે બીજો આધાર નથી. સુશીલ તે સુશીલજ
 હતો. બિખારીનાં આવાં કશ્ચજનક વચનોથી તેનું હૃદય દયાથી પીગળી
 ગયું. તેણે આ નિરાધાર છોકરાને મદદ કરવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.
 ઘેર મા વાટ જોતી હશે. અંધારું થયું છે, તેથી ઘેર મોડો નહિ
 તો તે અતિશય શીકર કરશે અને કદાચ મને શોધવા પણ નીકળશે. એક
 તરફથી તેને એવા વિચાર આવતા, ત્યારે બીજી તરફથી આ નિરાધાર
 છોકરાને મદદ કરવા તેનું મન ઉશ્કેરાતું હતું. આખરે તેણે આ નિરાધાર
 છોકરાને દવા તથા ખાવાનું લાવી આપ્યા પછી ઘેર જવાનો નિશ્ચય
 કર્યો. સુશીલને ઘેર તેના મામા પરાણા તરીકે આવ્યા. હતા તે જે પાછા
 જતી વખતે તેને ખાવાનું લેવાને ચાર આના આપ્યા હતા. પોતે વિચાર
 કર્યો કે હું આ પૈસાનું ખાવાનું લાવીને નહિ ખાઉં તો શું થઈ જશે ?
 એ પૈસાનો ખરેખરો સારો ઉપયોગ તો આ કામમાં જ થશે, એમ વિચારી
 તે તરત કિનાઇનનાં પડીકાં લેવા પોસ્ટ ઓફિસ તરફ દોડ્યો; પણ મોડું
 થવાથી તે બંધ થઈ ગઈ હતી. આમ છતાં તે નિરાશ થયો નહિ. આસ-
 પાસના માણસોને પૂછવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું ? પોસ્ટ ઓફિસના ઓટલા
 ઉપર એક માણસ બેઠો હતો તેણે જણાવ્યું કે જે ડેની શેરીમાં ચીમનલાલ
 કરીને શેઠ રહે છે, તેઓ આજે આઠ આનાનાં કિનાઇનનાં પડીકાં લઈ
 ગયા છે, તેમને મળે તો કદાચ તે આપશે. સુશીલ ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાં
 જવા ચાલ્યો. રસ્તામાં અંધારું હોવાથી એક ખાડામાં પડી પડવાથી તેનીચે
 ગળડી પડ્યો અને સહેજ વ્યથિત; પણ તેની દરકાર નહિ કરતાં પાછો ઉઠી
 શેઠને ઘેર ઝડપથી ગયો. શેઠ પ્રથમ તો પડીકાં વેચવાની ના કહી; પણ
 જ્યારે સુશીલે તેમને પેલા ગરીબ છોકરાની હકીકત કહી, ત્યારે શેઠ ખુશી
 થયા, અને તેના માગવા પ્રમાણે આઠ પડીકાં આપ્યાં. સુશીલે તેમને પૈસા
 આપવા માંડ્યા પણ તે તેમણે લીધા નહિ. તેણે પૈસા આપવા બંધો આમલ

ક્યો, ત્યારે શેડે કહ્યું કે તું ધર્માદામાં વાપરવા આ દવા લઈ જાય છે, તેથી હું પેસા લેવાનો નથી. શેડે તેનાં વખાણુ કર્યાં, પણ તેણે વખાણુની દરકાર કરી નહિ; કેમકે પેતે વખાણુની ખાતર આ પરોપકારનું કામ કરતો નહતો. મનુષ્યજન તરીકે આપણી ફરજ છે કે આપણે કોઈ પણ મનુષ્યનું કે અન્ય પ્રાણીનું અપણી શક્તિના પ્રમાણમાં બહું કરવું. આ નિયમ એની માએ એના મગજમાં ઠસાવ્યો હતો, તેની છાપ એના અંતઃકરણ ઉપર પુરેપુરી પડી ગઈ હતી, તેથીજ તેણે આ મહેનત લીધી હતી કિવનાઈની લીધા પછી સુશીલ ત્યાંથી આવ્યો, અને રસ્તામાંથી શેવમમરા લીધા. પછી જ્યારે તે પેલા માંદા છોકરા પાસે ગયો, ત્યારે તેનો તાવ ઉતર્યો હતો; તેથી એક પડીકા તેને પાછ, અને ફરી એક બીજી પડીકા વહાણમાં ઉઠીને પીવા માટે તેને કહ્યું. વળી તેણે તેને શેવમમરા આપ્યા; પણ તેની પાસે પાણી નહતું, તેથી તેનું માટીનું ઢાંચકું લઈ થોડે છેટે એક મંદિર હતું, તેના બાવાજીને કાલાવાદા કરી તેમાં પાણી લાવ્યો, તથા ઉપર ઢાંકવાને એક કોડીઈ માગી લીધું. આ પ્રમાણે માંદા છોકરાની સારવાર કરી સુશીલે ઘર તરફ જતી વેળા પેલા માંદા છોકરાને જણાવ્યું કે મારાથી બનશે તો તારી કાલે સંભાળ લઈશ. પછી રસ્તે ચાલતાં સુશીલને વિચાર આવ્યો કે મારી મા મને બોળવા ગઈ હશે, અને તેની દીલગીરીનો પાર હશે નહિ, તેથી જે ન અને તેમ જલદી માને મળવું જોઈએ. એમ ધારી તે ઉતાવળે ઉતાવળે ઘેર ગયો, તો ખરેજ તે તેને શોધવા બહાર નીકળી પડી હતી. પડોશીને પૂછી પોતાની મા જે રસ્તે ગઈ હતી, તે રસ્તે પોતે ગયો. તળવીજ કરતાં મા દીકરાનો મેળાપ થયો. માતા પ્રથમ તો જરા ગુસ્સે થઈ, પણ જ્યારે પોતાના પુત્રની હકીકત સાંભળી ત્યારે તે બહુ આનંદ પામી ને તેને છાતી સરસો ચાંપી બચીઓ કરવા લાગી. પોતાના પુત્રની આટલી નાની ઉંમરમાં આવી સદ્ભાવના જોઈ તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. બીજે દિવસે નિશાળે જવા સાર દરરોજના કરતા તે વહેતો તૈયાર થયો, અને પોતાની માતાને જણાવ્યું કે પેલા અનાથ છોકરાની સંભાળ લઈ ત્યાંથી બહારો બહાર હું નિશાળે જવાનો છું; પણ મા તે મિચારા અનાથ છોકરાને તાવ આવે છે, છતાં જમીન ઉપર પડી રહે છે, માટે એક ગોદકું ન આપો ?

મા—મેટા, હું તારી પરોપકાર વૃત્તિઓ જોઈ બહુ ખુશી થાઉં છું. ખુશીથી લઈ જા. તું જાણે છે કે મને ગોદકાં બનાવતાં આવડે છે, એટલે જો આપણને અડચણ પડશે, તો હું બીજું એક ઉતરેલાં લુગડાંમાંથી

બમારી લઈશ. એક ગોદડું સ્વચ્છ જોઈ લઈ જા. સુશીલે તે લીધું; ને જવે તે લઈને ચાલવા માંડે છે કે તરતજ તેને ઉભો રાખી તેણે કંઈ કે ભાઈ, તને ચોગ્ય લાગે તો તે છોડીને આપણે ઘેર તેડી લાવજો.

સુશીલ કહે મા, હું એ સાંજથી તમને પૂછવાનોજ હતો; પણ મારી જીભ ડિપડતી નહતી. આપણી સ્થિતિ ગરીબ છે, ને વળી આપણું ઘર પણ નાનું સરખું છે માટે મેં એ વિચાર જણાવ્યો નહતો. હવે તમે રજા આપોછો, તેથી જરૂર જણાશે, તો એ છોડીને હું આપણે ઘેર તેડી લાવીશ; પણ હાલ તો એ ચાલી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી.

સુશીલ પેલા ગરીબ છોકરા પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેને ગોદડું પાથરી આપ્યું, તથા પ્રથમની મારક તેને પાણી અને ખાવાનું લાવી આપી કિંવ નાઈન પાઈ ઝટ નિશાળ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેણે પોતાનાજ વર્ગના મોહન નામના છોકરાને તેના આંગણમાં રોતો દીડો. એનો બાપ એને નિશાળે જવાને આશ્રય કરતો હતો; પણ તે પોતાની વાચનની ચોપડી ફારી ગઈ હતી, તે નવી લાવી આપતાં સુધી નિશાળે જવા ના પાડતો હતો. તેના બાપની સ્થિતિ ગરીબ હતી, તેથી સવડે નવી લાવી આપવા તેને સમજાવતો હતો પણ મોહન કોઈ પ્રકારે માનતો નહતો. રસ્તે ચાલતાં આ બનાવ તરફ સુશીલનું ધ્યાન ખેંચાયું. નિશાળનો વખત ભરાઈ ગયો હતો, છતાં મોહનના પિતાની મુશ્કેલી ખસેડવાનું અને મોહનને સારે માર્ગે દોરવાનું ટાણું ન ગુમાવવા તરફ પોતાનું મન લલચાયું. મોહન પાસે જઈ તેના હાથમાંથી ફાટેલી ચોપડી પોતે લઈ પોતાની સારી ચોપડી તેના હાથમાં મૂકી દીધી; અને મોહનના બાપને કહ્યું કે મને ચોપડી સાંધતા આવડે છે. ચોપડીમાં બધાં પાનાં છે, પણ ઝુટા પડી ગયાં છે. હું તે એકઠા કરી સંધીને તે વડે નમારી લઈશ. આ મારી ચોપડી હું તમારા મોહનને આપી દઉં છું. હવે હું તે પાછો લેવાનો નથી. મોહનનો પિતા આ છોકરાની વૃત્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેણે સુશીલને કહ્યું કે તમારો મોટો ઉપકાર થયો છે, પણ હું મોહનને નવી ચોપડી થોડા દિવસમાં લાવી આપીશ ત્યારે તમારી ચોપડી પાછો લેજો. સુશીલે કહ્યું, ના ના, મોહન મારો ભાઈ છે. તમારે મનમાં એણું લાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. હવે સુશીલ મોહનને સાથે તેડી નિશાળ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેણે તેને સિખામણ આપી કે મોહન, હું તારા પિતાની સ્થિતિ સાંભળું જોતો નથી. ગરીબ માણસ મોટે માગી વસ્તુ તરતજ ક્યાંથી લાવે? માબાપની સામે જક હરવી તથા રડી રડીને તેમને કાયર કરવાં, એ કોઈ રીતે સાફ નથી. માબાપ બહુ દુઃખ વેળા આપણને ઉછેરે છે, અને બહુ મહેનત કરી આપણું પોષણ કરે છે, માટે તેમને નારાજ કરવાથી ઇશ્વર આપણા ઉપર ગુસ્સે થાય છે. મારી સ્થિતિ

પણ સારી નથી. મારે બાપ નથી. મારી મા મહેનત મજૂરી કરીને માઈ ગુજરાન ચલાવે છે. હું મારી મા પાસે આવી રીતે જક કરીને કદી પૈસા માગતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેને કામકાજમાં કિલટો મદદગાર થઈ પડું છું. ચોપડીઓ તથા લુગડાં જીવની પેઠે સાચવું છું. જે પરીક્ષા થયાને ચાર પાંચ મહીના થયા છતાં મેં તને આપી, તે ચોપડી હજી નવી જેવી છે. આ તારી ચોપડીનાં પાનાં છુટાં પડી ગયાં છે, તેને હું સાંધીશ અને પરીક્ષા લગી એના વડે નભાવી લઇશ. મારી આ શિખામણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી હવે પછી ચોપડી તથા લુગડાં સાચવજે. મોહને કહ્યું ભાઈ, હવે પછી આવું હું કદી કરીશ નહિ. મારી ચોપડી મને પાછી આપ, હુંજ તે સાંધીશ અને તે વડે નભાવી લઇશ.

સુશીલે કહ્યું હું તને હવે તે પાછી આપીશ નહિ. મેં તારા પિતાના દેખતાં મારી ચોપડી તને આપી દીધી છે, તે પાછી લેવાય નહિ. એ તો આપી તે આપી; પરંતુ મારી શિખામણની અસર તારા ઉપર ધણી સારી થઈ હોય એમ મને તારા બોલ ઉપરથી લાગે છે, અને તેથી મારા મનમાં અતિશય સંતોષ થાય છે.

બીજે દિવસે શનિવાર હોવાથી નિશાળનો વખત સવારનો હતો. સવારના સાઠાદશ વાગે તે નિશાળેથી ઘુટયો તેવોજ બહારોબહાર પેલા અનાથ છોકરા પાસે ગયો. તજવીજ કરતાં જણાયું કે પ્રથમ કરતાં તેને તાવ એછો આવતો હતો, પરંતુ હજી તાવ જડમૂળથી ગયો નહતો, અને અશક્તિ ધણી હતી. રસ્તે જતું આવતું કોઈ કંઈ આપી જાય તો તે ખાતો, નહિતો ભૂખ્યો પડી રહેતો. આ વૃત્તાંત જાણી સુશીલની દયા તથા પરોપકારની લાગણી પ્રબળ થઈ આવી. તેણે પેન્ના અનાથ છોકરાને કહ્યું કે જે તું આવે તો હું તને મારે ઘેર લઈ જાઉં. મારી માએ પણ એ બાબતની રજા આપી છે. અમારાથી બનશે તેટલી તારી ચાકરી કરીશું. પેન્ના છોકરાએ તે વાત કમુલ કરી, તેથી સુશીલ તેનું પાણીનું વાસણ તથા ગોદડું જોડેના મંદિરમાં મૂકી આવ્યો. પછી તેણે તે છોકરાનો હાથ પકડ્યો ને બંને જણે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. જ્યારે જ્યારે પેન્ના અનાથ છોકરો થાકે ત્યારે ત્યારે થોડીવાર વિસામો લેતા. આમ કરતાં કરતા પાંચ છ વિસામા કરી સુશીલ તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. જેવો સુશીલ પેન્ના અનાથ છોકરાને લઈ પોતાના ફળીઆના ઝૂપામાં આવી પહોંચે છે, તેવામાં તેની એક પાડોશણ નામે કાળિકા સામે મળી. તે પાણી ભરવા જતી હતી. આ બંને છોકરાઓને આવતા જોઈ તે જરા થોભી, અ. અનાથ છોકરા વિષે પૂછપરછ કરી લીધા પછા ચાલી ગઈ. સુશીલ આ અનાથ છોકરાને લઈ ઘેર આવ્યો, તે જોઈ એની માતા ખુશી ખુશી થઈ ગઈ. પોતાનું ઘર સાંકડું હોવાથી ઓસરીમાં ખાટલો પાથરી આપ્યો. માતાએ તેને ફરતો

પડદા આંધ્યો, અને સુશીલ પેલા આવાજના મંદિરમાંથી ગોદડું ને ઢોચકું ઉપાડી લાગ્યો. વળી તે દિવસે આઠએ તેને રેચ આપ્યો, તથા ઉકાળા પાંચા માંડ્યા, ને આવાને માટે કાંજ કે એવો બીજો હલકો પદાર્થ આપવા માંડ્યો. આથી દિવસે દિવસે તે છોકરો સારો થવા લાગ્યો. ચાર પાંચ દિવસમાં તો તેનો તાવ તદ્દન નાશુદ્ધ થયો ને ખોરાક ઉપર રૂચિ થવા લાગી. હવે સદ્ગુણોને બેને બદલે ત્રણ માણસનું ગુજરાન ચલાવવું પડતું, તેથી આ છોકરાની ચાકરી કરવા ઉપરાંત તેને વધારે મહેનત મળુરી કરવી પડતી; છતાં ને જરાએ કંટાળતી નહિ. કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાસ્થ્ય વગર માત્ર પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થેજ તેણે આ કામ કર્યું હતું. આથી તેની મહેનત જલદી સફળ થઈ. ચાર પાંચ દિવસમાં તો બીજાને બહુ આરામ થયો. ને બેઠ સુશીલ તથા તેની માતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. હવે ચાલો આપણે જરા પેલી કાળિકા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ.

કાળિકાનો સ્વભાવ અદ્દેખો, નિંદાખોર, લડાઈખોર અને ટીખળી હતો. પાણી ભરવા જતાં સુશીલ અને અનાથ છોકરા વિષે તેના મનમાં અનેક વિચારો આવ્યા. પરોપકાર શું ને તે કદી સમજતીજ નહિ. પરોપકારની ખાતર સુશીલ એવા અનાથને પોતાને ઘેર લાવે એ વાત એના મગજમાં ઉતરી નહિ. પાણીનું બેડું ઘેર ઉતારી તરતજ તે સદ્ગુણી પાસે આવી, અને અનેક પ્રશ્નો પૂછી ગઈ. હવે જ્યારે રાત પડી ત્યારે સૌ વાળુ કરીને પરવાયા, અને મહોક્ષાનાં આઠ દશ ઐરાં ભેગાં મળી ચાંદની રાતમાં વાતોના તડાકા ઉડાવવા લાગ્યાં. તેમનામાંનાં કેટલાકનો સ્વભાવ તો કુદરતી રીતે સારો હતો, પરંતુ કાળિકા અને એવાં બીજાં નડારાં ઐરાંના લાંબા સહવાસની અસર તેમનામાં પણ દાખલ થઈ ગઈ હતી. આપણા દેશનાં અજ્ઞાન ઐરાંની રીત પ્રમાણે તેમણે પોતાનો વિષય શરૂ કર્યો.

કાળિકા—અલી જન્મના, તું જાણે છે કે આજે તો આપણી શેરીમાં પરોપકારનો ઝુંડા ઉડવા લાગ્યો છે.

જન્મના—શું છે, જરા કહે તો ખરી.

કાળિકા—આજે હું પાણી ભરવા જતી હતી તે વખતે પેલો સુશીલ એક કાળા હાથી જેવા છોકરાનો હાથ પકડી પોતાને ઘેર લાવતો હતો. સુશીલને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે આ છોકરો અનાથ અને લુલો છે, અને તેને તાવ આવે છે. તેથી દયાને લીધે મારી માતાની રજાથી હું એને મારે ઘેર લઈ જાઉં છું.

ત્રીજી સ્ત્રી—ઘરમાં તો લાંબાં કુસ્તી કરે અને વળી રાંડને પરોપકાર સૂઝ્યો છે! છોકરાને પણ આમને આમ બગાડી મૂકશે, ને બીજા મોગતો કરી નાખશે.

ચોથી સ્ત્રી—નારે ના, તમે જૂલો છો. આજે સાંજના પહોરનો મેં પણ એને જોયો હતો. કાળો છે માટે કૃષ્ણજનો અવતાર છે ! એની આકરી કરવાથી તો બહુ પુણ્ય થાય એ નક્કી જાયજો. એનો, સદ્ગુણીએ મોક્ષ મેળવવાનો આ ઉત્તમ રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે !

પાંચમી સ્ત્રી—તમે બહેને ગમે તેમ કહો. એમાં કાંઈપણ સ્વાર્થ હશે. સુશીલ સાથે દોસ્તી કરાવી બિચારાને મહેનત મળુરીએ મોકલી પૈસા ઉઘાપત કરવાનો આ પેંતરો રચ્યો હશે, એમ મને તો લાગે છે.

છઠ્ઠી સ્ત્રી—અરે એનં એકજ છોકરો છે, પણ એક છોકરો તે છોકરામાં લેખું નહિ અને એક આંખ તે આંખમાં લેખું નહિ; માટે આ ખીજનં છોકરો કરી લાવી હશે. બહા, ઘરમાં રિદ્ધિસિદ્ધિ બરી છે, તે બંને મળી ભોગવશે !

સાતમી સ્ત્રી—અરે તમે સમજતાં નથી. એતો હમણાં અધિક માસ ચાલે છે તેથી સદ્ગુણીએ સંન્યાસી જમાડવાનું વ્રત લીધું હશે ! સુશીલના કહેવામાં જૂલ થઈ હશે. બિખારી નહિ હોય, પણ તપ કરી કાળો પડી ગયેલો સંન્યાસી હશે !

કાળિકા—મુઝારે પીટ્યો એ સંન્યાસી ને કૃષ્ણજ ! આજે પીટ્યાના શુકને પાણી ભરવા ગઈ, ત્યાં ઠેસ વાગી ને વળી કુવામાં પડતી પડતી બચી ગઈ. કાણુ જાણે ક્યાંથી રહે આ બહા લાવીને મહોશ્વામાં નાખી છે ! બાપા પેટી પેટારા સાચવજો, નહિતો કાઢતું ભોપાળું બોલાવી દેશે. એને તો જાણે કીક છે, નાજો નાહો પણ શું અને નિચોવે પણ શું !

આ વાર્તાનો પ્રસંગ ચાલે છે, તે વખતે એક દરજ્જા કામ પ્રસંગ આવી ચડવાથી ત્યાં હાજર હતી. તેનું નામ દયાકાર હતું. તે મહોશ્વાને મોખરે રહેતી હતી. તેનો ઘણી પવિત્ર, પ્રામાણિક અને દયાળુ હતો. તેને પેટે કાંઈ છેલું છોકરું નહતું, અને આવક સારી હતી. ઘણીઘણીઆણી બંને ઇશ્વરભજન ને પરીપકારમાં પોતાનો વખત ગાળતાં તથા સારા સારા સંત પુરોને બોલાવી તેમનો બોધ તે વારંવાર સાંભળતાં, તેથી દરજ્જાને માનમાં સૌ ભગત કહી બોલાવતા. દયાકારને પણ તેના સારા સંસ્કારો બેઠા હતા. સદ્ગુણીને તે સારી રીતે ઓળખતી હતી, અને તેના વિષે તેનો વિચાર બહુ ઉઘેડો હતો. આ વાર્તા સાંભળી તે બોલી ઉઠી. એનો, તમારી જૂલ થાય છે. સદ્ગુણી તે ખરેખરી સદ્ગુણીજ છે. આપણે એની રીત-

ભાત ઉપરથી ધણું ધણું શીખવાનું છે. એ ધણી વખત આવાં સારાં કામ કરે છે. દયાને લીધેજ એણે આ કામ કર્યું હશે. બિચારો લુલ્લો માખાપ વગરનો છે, અને વળી તાવથી પીડાય છે, તેના ઉપર દયા આવવાને બદલે આ શો ધંધો લઇ બેઠા છો? કીડી ઉપર શું કટક ચઢાવવા માંડ્યું છે? આવા નિરાધારને મદદ કરવી એ આપણો બધાનો ધર્મ છે. મનુષ્યદેહ ધરી કોઇને પણ મદદ ન કરીએ, તો પછી આપણું જીવ્યું શા કામનું? આપણાં જોવાં આ જગતમાં કરોડો માણસ થઇ ગયાં અને થઇ જશે. કોઇ કાંઇ સાથે લઇ જતું નથી. માત્ર આવાં સારાં કામજ સાથે આવે છે. દયાકારનું કહેવું હજી પુરું થયું નહતું, તે પહેલાં તો બધાએ મળી તે બિચારીને ઉઘડી લીધી, અને કહ્યું કે તને બેનપણીનું બહુ લાગે છે; મોટા ઉપદેશ કરનારી આવી છે! જા જા એ તો તારું ભક્તાણીનું ભજનીઉં સાંભળ્યું! દયાકારે ધાર્યું કે આ લોકોમાં પરસ્પરના નહારા સંસ્કારો જડમૂળ ધાલી બેઠા છે, માટે કાંઇ વળવાનું નથી, એમ ધારીને તે ઝૂટ ખસી ગઇ.

જ્યારે આ નિંદાની વાર્તા ચાલતી હતી ત્યારે ત્યાં બીજી એક ડોસી બેઠી હતી. તે ૧ સ્વભાવ વિચિત્ર હતો. તેના પેટમાં જરાએ વાત સમાતી નહિ. લોકોને સાચાં જુઠાં કરીને વધારી વધારીને લડાવી મારતી. હાથમાં માળા લઈ રોજ શરવા નીકળે; ને પાંચ પચીશ ધર ગણી આવે, ત્યારે એના જીવને નિરાંત વળે. ખુબી તો એ હતી કે રોજ તે દશવીશ ધર ગણી આવે, તેમાં પાંચ સાત ઘેર તો લડાઇ થાયજ થાય. મહોલ્લામાં જોટલા સમજી આવેમીઓ હતા, તેટલા એતી ગયા હતા; અને જ્યારે ઘરમાં લડાઇ થાય, ત્યારે ધારતા હતા, કે જરૂર પેલી દોઢડાહી ડોસીનાં પગલાં આજે આપણે ઘેર થયાં હશે. રાતની નિંદાની વાતોમાં આ ડોસીએ કાંઇ એછો ભાગ લીધો નહતો, છતાં એને રાત્રે ઉંઘ ન આવી. મનમાં એમ થયા કરતું હતું કે મારે વહાણું થાય, અને આ વાત પેલી સદ્ગુણીને કહી આવું. પારકી વાત પેટમાં સમાવવી એ નાનુંસુનું કામ નથી. બશેર અનાજ પેટમાં સમાવવું એ સહેલું કામ છે પણ નાની સરખી વાત પેટમાં સમાવવી એ બહુ મુશ્કેલ છે. વહાણું વાયું કે તરતજ તે દાતણ અને પાણીનો લોટો લઇ સદ્ગુણીને આંગણે જઇ બેઠી, અને આડીઅવળી વાતો કરવા લાગી. તે આસપાસ જોયા કરતી હતી. આડોશીપાડોશીની નજર ચુકાવી સદ્ગુણીનો હાથ પકડી તેને તેના ઘરમાં લઈ ગઇ, અને પુષ્કળ મરચુંમીઠું ભભરાવી કહ્યું કે ગઇ રાતે પેલી કાળિકા અને બીજી પાડોશણોએ તારી બહુ નિંદા

કરી છે. આ બિચારા અનાથ છોકરાને ઠાળીઓ અને ચોર કઢી કઢીને ભાંડ્યો છે. વળી એ બધીઓએ મળી તને માર મારવાનો અને ઘર બહાર કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તારે ચેતવું હોય તો ચેતજે. આપણે તો બા કહેવાનાં સરીખ. મનમાં દાઝે માટે કહેવા આવી છું. પાડોશી બધાં તારી વિરુદ્ધમાં છે, ને તારી બહુજ નબળી વાતો કરે છે. માત્ર હું એકલીજ તારા પક્ષમાં બોલતી હતી હતી; પણ હવે હું ધરડી થઇ, તેથી માફ એ કર્કશાઓ આમળ શું ચાલે? પેલી દયાકાર જરાતરા તારા પક્ષમાં બોલવા ગઇ, તેટલે તો તેને ઉઘડી લઈ નાખી, તો અમારા જેવા ધરડાનો તો પછી આશરોજ શો? સદ્ગુણી ડોસીનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતી હતી. વળી તેનો એવો નિશ્ચય હતો, કે જ્યાંસુધી કોઇ આવીને મોઢે કહે નહિ, ત્યાંસુધી તેના ઉપર ધ્યાન આપવુંજ નહિ. તેથી તેણે ડોસીને રોકડો જવાબ પરખાવી દીધો, કે માજી આપ ઘેર પધારો. જેને કાંઈ કહેવું હશે અથવા મને મારવી હશે, અને ઘર બહાર કાઢવી હશે તે જાતે આવી મને કહેશે, એટલે યોગ્ય લાગશે તેમ હું કરીશ. એકની વાત સાંભળી બીજાને કહેવાની આ તમારી ટેવ સારી નથી. આથી ડોસી ઝંખવાણી પડીને છાનીમાની ત્યાંથી ચાલી ગઇ, અને જાણે કંઈજ સાંભળ્યું ન હોય એવી દદતા ધારણ કરી સદ્ગુણીબાઇ પોતાને કામે વળગી. સદ્ગુણીની જગાએ બીજી કોઇ નબળા મનની સ્ત્રી હોત તો જરૂર તે લડી પડત, અથવા તે લોકની આ કુચલી અગર નિંદાથી ડરી જઇ પેલા અનાથને રળ આપત, પરંતુ સદ્ગુણી તો ખરેખરી સદ્ગુણીજ હતી. પરોપકારી કાર્યો કરતાં સેંકડો વિદ્વો આવે, તોપણ તે ડરે એવી નહતી. તેના નાનપણના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને ઉચ્ચ કુટુંબની છાયા, કેળવણી અને નીતિનાં પુસ્તકોના સતત અભ્યાસને લીધે પરિપક્વ ને દૃઢ થયાં હતાં. તેથી આવા ઉચ્ચ કર્તવ્યમાં હંમેશાં અડગ રહેતી.

મકરણ ૩ જી.

ખંત.

પેલા અનાથ છોકરાને આરામ થયો કે તરતજ તેણે રળ માગી કે હવે હું જઈશ. સદ્ગુણીએ કહ્યું કે ભાઈ, હવે તું શું કરીશ?

અનાથ-માજી, હું જુલો છું, એટલે મારાથી કાંઈ ધધો થઈ શકે

એમ નથી, તેથી મારી રીત પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં ભીખ માગી પેટ ભરીશ તમે મારાં માખાપની ગરજ સારી છે. તમે આટલી મદદ ન કરી હોત તો હું મરી જાત. પરમેશ્વર તમારું ભલું કરશે. આટલું ખોલતાં તો તે સરળ હૃદયના બાળકની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

સહગુણી બહુ દયાળુ હતી. તેના મનમાં એમ થયું કે એ અનાથ છોકરાને હૃદયને માટે પાણું, પણ બિચારી શું કરે? પોતાનું ગુરુરાત્ર ચલાવવાના સાંસા તો બીજાને માટે તે વધારે શું કરી શકે? પરંતુ એટલામાં તેને એક વિચાર સૂઝી આવ્યો, તેથી તેણે પેલા અનાથને પૂછ્યું. ભાઈ, તું દરજીનો ધંધો કરી શકશે ખરો ?

અનાથ—ભાઈ, મને કંઈજ આવડતું નથી, પણ કોઈ શીખવે તો ખુશીથી કરું. ભીખ માગી પેટ ભરવું તે કોને સાહે લાગે !

સહગુણી—ભાઈ, તું જરા થોભ, હું હમણાં આવીને પછો તને રજા આપીશ.

આટલું ખોલી, તે તરતજ દયાકાર પાસે ગયો, અને ભીખાને તેમને ઘેર રાખી ધંધો શીખવવાં વિનંતિ કરી. દયાકાર તે ખરેખર દયાળોજ અવતાર હતી. કોઈને દુઃખી જોઈ તે પોતે દુઃખી થતી, અને કોઈને રડતું જુઓ તો તરત તેની આંખમાં આંસુ આવતાં. તેના આવા ભલા સ્વભાવથી કોઈ કોઈવાર તે પરાપકાર કરવામાં ઠગાતી, પરંતુ સહગુણીના ખોલવા ઉપર તેને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. અને વળી આ અનાથ છોકરાની હકીકત તો પોતે પ્રથમથીજ ઘોડીધણી જાણતી હતી, તેથી તેણે પોતાના સ્વામીની સલાહ લઈ તે અનાથ છોકરાને પોતાને ઘેર મોકલવા કહ્યું. સહગુણી આનંદ પામતી પામતી પોતાને ઘેર આવી અને ભીખાને જણાવ્યું કે તારે દયાકારજેનને ત્યાં જવાનું છે. તે જાતે દરજી છે. ધણીધણીઆણી બને બહુ ભલાં છે. તેઓ તને રાખશે, ખવરાવશે અને ધંધો શીખવશે. ધંધામાં ધીમે ધીમે માહિતગાર થઈશ, તોપણ શીકર નથી. તે તને હાડછેડ કરે એવાં નથી. તેઓ ધણા અનાથ લોકોને સ્વાર્થ વગર મદદ કરે છે. પેલા અનાથે આ કબુલ કર્યું. તેથી સહગુણી તેને દરજીને ત્યાં મૂકી આવી.

આ અનાથ બન્યા પછી એક રવિવારે સુશીલ પેલા લુલા છોકરા પાસે ગયો અને તેની ખબર અંતર પૂછી; તથા તેને ધંધામાં કંઈ આવડ્યું કે કેમ તેની તજવીજ કરી.

અનાથ—ભાઈ, તમને શું કહું ! મને તો હજી સોય પકડતાં પણ આવડતી નથી. કવચિત્ તો તે આંગળામાં પણ ભોકાઈ જાય છે. દયાકારણેન બહુ મહેનત કરે છે, પણ મારું નશીબજ વાંકું છે. ગામમાં રખડવાની ટેવ પડી ગયેલી છે, તેથી એક ઠેકાણે બેસી રહેતાં અકળામણ આવે છે. જન્મ ધરીને કાંઈ પણ ધંધો કરેલો નહિ, તેથી હાથમાં સોયદોરો લઉં છું કે કમકમાટ છૂટે છે.

સુશીલ—ગભરાઈશ નહિ, ધીમે ધીમે બધું આવડશે. બેસી રહેવાથી અકળામણ થાય છે, તેપણ મટી જશે. ઉતાવળો ન થા. ભાઈ, તને બેઠે બેઠે ખવરાવવું પડે છે, તેથી દયાકારણેન કાંઈ કહેતાં તો નથીને ?

અનાથ—અરે, રામ રામ રામ ! ! એ શું બોલો છો ? એતો સાક્ષાત્ દેવીનો અવતાર છે. બિચારાં પેટના દીકરા કરતાં પણ મારા ઉપર બહુ વહાલ રાખે છે. કદી ઉંચે સાદે બોલતાં નથી, કે ઉંચું મન દેખાડતાં નથી. પૂછ્યા જાઉં ત્યારે પણ મીઠું મોઢું શીખવે છે.

આટલી વાત થયા પછી સુશીલ ચૂપ રહ્યો, અને દયાકારની રજા લઈ બીખાને સાથે તેડી ફરવા નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં એક પાઘડી બાંધનારની દુકાન આવી, ત્યાં પોતે બીખા સાથે બેઠો.

આ છોકરાને આટલા ઉપર બેઠેલો જોઈ પથડખંધે પૂછ્યું, ભાઈ, તમે કોણ છો ? અહીં કેમ બેઠા છો ? સુશીલે પેલા અનાથ છોકરાની હકીકત તેને ટુંકમાં જણાવી દીધી. વળી તે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે આ અનાથ છોકરાને રખડવાની ટેવ તેથી એક ઠેકાણે બેસી ધંધો શીખતાં અકળામણ આવે છે; તથા ધંધો હાથપર જરા પણ ચડતો નથી, તેથી કંટાળે છે, માટે એને તેડી ફરવા નીકળ્યો છું.

પથડખંધનો સ્વભાવ બહુજ આનંદી ને વાતોડો હતો. તે સવારથી એક ચિત્તે કામ પર બેઠો હતો, તેથી આરામ લેવા સાફ કામ ઉપરથી ઉઠી ગાદી તકીઆ ઉપર લાંબો થઈને પડ્યો. પછી તેણે જાને છોકરાને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, અને પેલા અનાથ છોકરાને કિત્તેજન આપવા સાફ પોતાનો હેવાલ વિગતવાર કહેવા માંડ્યો.

પથડખંધ—ભાઈઓ હું જાતનો હજનમ છું. નાનપણમાં મને બળીઆ નીકળી આવ્યા હતા. મારાં મામાપ બુના વિચારનાં હોવાથી મને શીતળા દલાવેલા નહતા, તેથી તે એટલા બધા જોરમાં નીકળ્યા કે મારી છાંદગીની

સીએ આશા છોડી હતી. કેટલાક દિવસ અને રાત સુધી તો હું બેગુદ અવસ્થામાં પથારીવશજ રહ્યો. આખરે બચ્યો તો ખરો, પણ આ મહાભારત આદ્યમાં મારા બને પગ છુટલુમાંથી વળી જઈ લુલા થઈ ગયા છે. માત્ર બે હાથ અને છુટલુના ટેકાથી હું ચાલી શકું છું. મારા માબાપની સ્થિતિ બહુ નરમ હતી. મોટો થયો ત્યારે હું કેટલીક મુદત સુધી તો રખડતો ફરતો હતો. પરિણામે ગુજરાનના બહુ વાંધા પડવા માંડ્યા. બીજને ધંધો મારાથી થઈ શકે એમ નહતું, તેથી પાંચડી બાંધતાં આવડે તો રળી ખાઈ એવી ઈચ્છા વારંવાર થતી. આ શહેરની અંદર તે વખતે લલ્લુ કરીને એક પંચડબંધ રહેતો હતો, તેની દુકાને જઈ હું બેસી રહેતો. લલ્લુ જાતે વૃદ્ધ હતો. શહેરમાં એકનો એક પંચડબંધ તેથી કામતો એટલું બધું આવતું હતું કે તેનાથી પહોંચી શકાતું નહિ. લલ્લુ પાસે દયામણું મોઢું કરી હું બેસી રહેતો. કોઈ કોઈ વખતે એમને કંઈ કામ પડે અથવા દુકાનેથી કંઈ સંદેશો ઘેર કહાવવો હોય તો હું પરાણે ઉપર પડીને તે સર્વ કામ કરતો. વળી જરા એમની નજર મારા ઉપર ઠરી એટલે હું એમને ઘેર જવા લાગ્યો. સવારમાં ઉઠી તેમને ઘેર તરતજ જતો, અને તેમનું શાક લઈ આવતો, તથા મારાથી બની શકે એવું તેમનું કામકાજ કરતો. આથી તેમની મારા ઉપર બહુ મહેરબાની થઈ ગઈ. તેમણે મને પોતાનો ધંધો શીખવવો શરૂ કર્યો. ભાઈ, મારી મુશ્કેલીની શી વાત કહું? પ્રથમતો હું કેટલાક દિવસ સુધી લલ્લુ પાંચડી બાંધે તે તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોયા કરતો આ પછી લલ્લુએ મને જુનીપુની એક પાંચડી આણી આપી. હું તે જેવી તેવી વીંટાળવા લાગ્યો. ઘણી મુઝવણ આવે પણ શું કરું? મારાથી બીજને ધંધો બની શકે તેમ નહતું; અને ઘરમાં તો ઉંદર ભૂખે મરતા હતા. એક દિવસ હું પાંચડી જેવી તેવી વીંટલો હતો, એટલામાં એક ભાટ તે તરફથી નીકળ્યો. તેણે મારા સામું જોયું, અને મોં શરી જીભ બહાર કાઢી, હાથનો લહેકો કરી માથું નમાવી કહ્યું, લલ્લુ, આ પૂતળું ક્યાંથી લાવ્યા છો? જેવું એનું રૂપ છે, તેવીજ એણે પાંચડી બાંધવા માંડી છે. વાહ મજાની પાંચડી વાહ! અરે હું ભૂલ્યો! આતો પાંચડી નથી બાંધતો પણ કોઈ રાજા રજવાડાનો મુગટ બાંધે છે. હજી તે વધારે બોલવા જતો હતો પણ લલ્લુએ તેને ધમકાવીને કાઢી મૂક્યો. તેના ગયા પછી હું લલ્લુ સામું જોઈ રડી પડી બોલ્યો, કે હું બહુ દહાડાથી મથું છું; પણ કામ મારા હાથપર ચઢતું નથી, અને વળી અકળામણ આવે છે. કોઈ કોઈ દિવસ તો મનમાં એમ થાય છે કે મને

આ ધૃષ્ટો આવડવાનોજ નથી. લલ્લુએ મને બહુ ધીરજ આપી; અને કહ્યું કે જરાએ શીકર કરવી નહિ, તને જરૂર આવડશે. એ નાદાન ભાટનું ખોલવું શા માટે લક્ષમાં લે છે? સારી બાબતમાં લોકો ગમે તેમ કહે તોપણ દરકાર કરવી નહિ. અત્યારે તું તારું કામ બંધ કર. ગામની ભાગોળે ખેલ કરનારા આવ્યા છે, તેઓ અંગકસરતના ખેલ નવાઈ જેવા કરે છે, તથા ઘોડા, હાથી, વાંદરાં અને વાઘ વગેરે પાસે અજબ જેવા ખેલો કરાવે છે. ચાલો, આપણે બંને તે જોવા સાફ જઈએ. શીના પૈસા હું આપીશ. અમે બંને ત્યાં ગયા. તે મને ખેલ બતાવતા ગયા; અને શિખામણુ આપતા ગયા કે ભાઈ, તું કંટાળે છે, પણ જો માણસ મહાવરાથી કેવાં કેવાં આશ્ચર્યકારક કામો કરી શકે છે ! આ હીંચકો આકાશ સાથે વાતો કરે છે. જો, તેના ઉપર પેલો બાર ચૌદ વરસનો છોકરો કેવા અજબખી ભરેલા ખેલો કરે છે ! જો ત્યાંથી પડે તો એનાં સોએ વરસ પુરાં થઈ જાય, પણ એ જરાએ ખીતો નથી. મહાવરાથી માણસ શું કરી શકતો નથી ? જો, આ છોકરાના પેટ ઉપર નાગરવેલનું પાન મૂકી પેલા ખેલાડીએ તેને તરવાર વડે કાંપી નાખ્યું; અને પેટને જરાએ ઇજા આવવા દીધી નથી. વળી જો તો ખરો, આ નાની સરખી છોકરી એક દોરડા ઉપર કેવા જાત જાતના ખેલો કરે છે ! અરે હવે તો એણે દોરડા ઉપર બાઈસીકલ ચલાવવા માંડી ! રંગ છે તારી ચાલાકીને ! જોયું ભાઈ, માણસ મહાવરાથી કેવાં કેવાં કામ કરી શકે છે ! આ ઘોડાઓ દીવાનાં કુંડાળાંમાં થઈ દોડે છે, પાછલા બે પગ ઉપર ઉભા થાય છે, અને માણસની માફક ચાલે છે. વળી પેલા ખેલાડી તો વાઘની સાથે કુસ્તી કરે છે. ખંત રાખી પોતાનું કામ કંટાળ્યા વગર ક્યાંજ કરે તો માણસ જાત શું ન કરી શકે તેનો વિચાર કર. ગમે તેટલી મુશ્કેલી પડે; તોપણ અમુક કામ કરવુંજ એમ મન સાથે નિશ્ચય કરી ખંતથી તેની પાછળ મચીએ, અને એકવાર ન આવડે તો બીજવાર, બીજવાર ન આવડે તો ત્રીજવાર, એમ વારંવાર ક્યાંજ કરીએ, તો નક્કી તે કામ આવડેજ આવડે.

આ ખેલ જોયા પછી મારા ઉત્સાહનો તો પાર રહ્યો નહિ. પંદર દિવસ સુધી લાગલાગટ મેં પેલી જુની પાંધડી બાંધ્યા ને ભાંજ્યા કરી. વળી જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં હું લલ્લુની સલાહ લેતો. કોઈ કોઈ વખત તો લલ્લુ મારા તરફ જોઈ રહેતા, અને જ્યાં જ્યાં ભૂલ કરું ત્યાં ત્યાં સૂચના કરતા. હું એ સૂચનાઓ ખંતથી ધ્યાનમાં રાખતો. હવે મને જેમ જેમ આશા ઉત્પન્ન થતી ગઈ કે મને પાંધડી બાંધતાં આવડેજ, તેમ તેમ મારો

ઉત્સાહ વધતો ગયો અને છેવટે હું આ ધંધામાં સરળ થયો છું. હવે હું જુદી જુદી જાતની પાધડીઓ બાંધી શકું છું, અને મારું ગુજરાન સુખેથી ચલાવું છું. વળી તેણે પેલા અનાથ છોકરાને કહ્યું કે ભાઈ, તું કંટાળીશ નહિ. ભગતમાં એવું એકે કામ નથી કે જે કાળા માથાનાં માંભુસને ન આવડે. માત્ર ધીરજને ઉત્સાહથી તેની પાછળ લાગવું જોઈએ. ન આવડે કે પ્રેરે ફરીને કરવું. તને એક ઠંકણે ખેસીને કામ કરવાની ટેવ નથી, તેથી તું કંટાળે છે; પણ ધીમે ધીમે ખેસવાની ટેવ પાડજે. જેવી ટેવ પાડીએ તેવી પડે છે. સારી કે ખોટી જે ટેવ પડી તે પછી ટાળવી બહુ કઠણ પડે છે, એ ધ્યાનમાં રાખજે. ઉત્સાહથી કામે લાગીશ ને ફરીફરીને કમીજ કરીશ, તો તને તારો ધંધો જરૂર આવડશે. હવે ઘણો વખત થઈ ગયો છે, માટે તમે બંને ઘેર જાઓ.

પેલા છોકરાઓ તે પદ્મડખંધનો ઉપકાર માની ઘેર ગયા. આવા ઉત્તેજનથી પેલા અનાથ છોકરાના મનમાં જાણે કંઈ નવુંજ તેજ સ્ફુરવા લાગ્યું. ધંધો જરૂર આવડશે, એવી આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં દાખલ થઈ. બીજે દિવસથી તેણે પોતાનું કામ ખતથી શરૂ કર્યું, તેથી તેને શીવતાં આવડ્યું એટલુંજ નહિ પણ તે વેતરતાંએ શીખ્યો. એક વખતે કાંઈ પરદેશી પાસે રજા, સુજની, અને રૂનો ડગલોં જોઈ તે સર્વ ક્યાં મળશે તેની તેણે તજવીજ કરી. પછી ભગતને સમજાવી નમુનાની ખાતર તે સર્વ મંગાવ્યાં અને તે વસ્તુઓના ઉપર જે જે કારીગરી કરી હતી તે સર્વ ધ્યાનમાં રાખી, પોતે પણ તેવી બનાવવા લાગ્યો. શહેરના લોકોને તે માલ એટલો બધો પસંદ આવ્યો કે તેનો ઉઠાવ જોતજોતામાં પુષ્કળ થવા લાગ્યો. પરદેશથી પણ તેની ઉપરાઉપરી માગણીઓ આવવા લાગી, ને દિવસે દિવસે તેની ખપત વધતી ગઈ; આટલું છતાં પણ તેણે માલ એક સરખીજ રીતે કાઢવા માંડ્યો, અને ભાવમાં વધારો કર્યો નહિ. આ સઘળા બનાવોથી ભગત તથા દયાકારની પ્રીતિ તેના ઉપર બહુ વધતી ગઈ અને તેઓ તેના તરફ પુત્ર જેટલું વહાલ દેખાડવા લાગ્યાં. બહાર ગયો હોય અને જરા મોટો આવે તો દયાકાર અતિશય ટળવળાટ કરી મૂકતી. કામ જરાતરા આવડ્યું કે ત્યારથીજ ભગતે તેને પગાર બાંધી આપ્યો હતો, અને જેમ જેમ તે સાંઠે કામ કરતો ગયો, અને આવક સારી થતી ગઈ તેમ તેમ તેના પગારમાં ભગતે વધારો કરી આપ્યો. છેવટે ભગતે તેને પોતાની જોડેનું ઘર વેચાણ અપાવ્યું, ને તેની જાતની કન્યા લાવી તેની સાથે પરણાવ્યો. ભગતના મરણ

પછી આ છોકરાની દયાકાર તરફની લાગણી જરાએ ઓછી થઈ ન હતી, એટલુંજ નહિ પણ તે તેને પોતાની સાચી જનેતા માની તે પ્રમાણે આજ્ઞા ઉઠાવતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

અપકારને બદલે ઉપકાર.

ચાલો, હવે આપણે પાછા બીજીવાર સુશીલ તરફ પ્રીતિએ. એક વખત એવું બન્યું કે સુશીલના વર્ગમાં મહેતાજી કંઈ પાઠ શીખવતા હતા. સુશીલની એક તરફ મગન અને બીજી તરફ લશ્કુ નામના છોકરા બેઠા હતા. આ લશ્કુનો સ્વભાવ બહુ નકારો ને તોફાની હતો, અને આખા વર્ગના છોકરા તેનાથી ખીતા હતા. તેના તોફાની સ્વભાવને લીધે નિશાળના તમામ છોકરા તેને મસ્તાન કહી બોલાવતા. પોતાનાથી બધા છોકરા ડરે છે, એમ જાણી તે કુલાતો, ને બ્યારે તેને મસ્તાન કહી બોલાવવામાં આવે ત્યારે આનંદ પામતો. મસ્તાન બણવામાં પણ બહુ બેદરકાર હતો. કોઈ દિવસ ચોપડી વગર તો કોઈ દિવસ સ્લેટ વગર નિશાળે આવે; ને પેન લાવવાનું તો તે ઘણું કરીને દરરોજ ભૂલી જતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે શિક્ષકે હિસાબ લખાવવા શરૂ કર્યા ત્યારે મસ્તાન પાસે પેન નહતી. તેણે મગન પાસે માગી. મગને કહ્યું કે લાચાર છું, મારી પાસે વધારાની પેન નથી. મસ્તાને કહ્યું કે તારી પેનમાંથી થોડી ભાગીને મને આપ. મગને ચોકખી ના કહી ને જણાવ્યું કે છેકે નાની પેન વડે લખવાથી મારા અક્ષર બગડે. આ વાત મનમાં રાખી ચાલતા પાઠે મસ્તાને સુશીલની પાછળ હાથ લંબાવી મગનને એવી ચુંટી ભરી કે તે ખૂસ પાડી ઉઠ્યો. આ સાંભળી મહેતાજીએ પાઠ બંધ કરી તળવીજ કરવા માંડી. આ વખતે આ બંને છોકરાની વચ્ચે સુશીલ બેઠેલો હતો, તેથી તેને ઉભો કરી શિક્ષકે પૂછવા માંડ્યું. સુશીલે વિચાર્યું કે ભોગ મળ્યા, વિના કારણે ઉપાધિ ઉત્પન્ન થઈ. મસ્તાન મનમાં દ્રેષ રાખી પગલવામાં બાકી રાખશે નહિ. ખેર થવાનું હશે તે થશે, પણ જૂઠું તો બોલાવજ નહિ. જૂઠું બોલવું એ મહા પાપ છે. હું અત્યાર સુધીમાં કોઈ દિવસ જૂઠું બોલ્યો નથી. જૂઠું બોલવાથી મહેતાજીનો નેમજ પરમેશ્વરનો

ચોર ઠંડ, વળી નિશાળમાં પણ મારી આપ્યું જાય, ને મહેતાજી સાહે-
બનો ભરોસો મારા ઉપરથી ઉઠી જાય. થવાનું હશે તે થશે. હું તો મારે
ખરેખર કહીશ. આમ વિચાર કરી તેણે ખરેખરી હકીકત કહી દીધી. આ
ઉપરથી મહેતાજી મસ્તાન ઉપર ગુસ્સે થયા, અને તેને સ્લેટ દફતર સાથે
નિશાળના ઓટલા ઉપર નિશાળનો વખત પુરો થતાં સુધી બેસાડી મૂક્યો.
આથી મસ્તાન સુશીલના ઉપર એટલો બધો ચિડાયો હતો કે તેને મારવાનો
લાગ શોધ્યા કરતો હતો. થોડા દિવસ પછી એક વખત સુશીલ નદી કિનારે
સાંજના પહોરનો ઇશ્વા ગયો હતો. ત્યાં લાગ સાધી મસ્તાન તેની ઉપર
તૂટી પડ્યો. તેને નીચે પાડી નાખી ગડદા ને લાતો મારી, તેથી બિચારા
સુશીલની નસકોરી ડુટી ને ધડધડ ભોલી વહેવા લાગ્યું. રસ્તે જનાર
ભોંકાએ મળી તેને છોડાવ્યો. બિચારા સુશીલે નદીના જળમાં ભોલીવાળું
નાક, મોં ને કપડાં સાફ કર્યાં, ને પછી ઘેર ગયો. બીજે દિવસે બ્યારે
સુશીલ નિશાળે ગયો ત્યારે તેના મનમાં તરેહ તરેહના વિચાર થવા લાગ્યા.
ઘડીમાં તેનું મન ઉસ્કેરાય કે મહેતાજી સાહેબની આગળ ફરિયાદ કરવી.
વળી ક્ષણમાં એમ વિચાર આવે કે ના ના એમ તો ન કરવું. મહેતાજી
સાહેબ એના ઉપર બહુ ગુસ્સે રહે છે, તેથી એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકશે,
ને પરિણામે એનો મનખો રદ થઈ જશે. ગમે તેમ થાય, તો પણ મારે
એને ક્ષમા કરવી. મારી મા તથા મહેતાજી સાહેબ વારંવાર કહે છે કે
ઉદાર દિલનો માણસ હોય તેજ ક્ષમા કરી શકે છે. વળી મેં એક ઠંકાણું
વાંચ્યું છે કે કૌરવોએ બુગદું રમાડી પાંડવોને વનમાં કાઢ્યા, અને વનમાં
પણ તેમને સુખે નહિ રહેવા દેવાની ખાતર તેઓ તેમની પાછળ પડ્યા.
રસ્તામાં ચિત્રગુપ્ત ગંધર્વ સાથે કૌરવોને લડાઈ થઈ, તેમાં કૌરવો હાર્યા.
ચિત્રગુપ્ત કૌરવોને કેદ કરી લઈ ચાલ્યો. આ વાત પાંડવોના મોટા ભાઈ
ધર્મરાજના જાણવામાં આવવાથી તેમને ચિત્રગુપ્ત પાસેથી છોડાવ્યા. આહા !
આ કેટલી બધી ક્ષમા ! મસ્તાને મારું શું બગાડ્યું છે ? એણે તો મને
માર મારેલો તેથી મારે તો થોડીવાર સહન કરવું પડ્યું હતું, પણ જો
મહેતાજી સાહેબ એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકશે તો એને જીંદગી સુધી
સહન કરવું પડશે. ખેર, એના નહારા કામને માટે એ ઇશ્વરને ત્યાં
જવાબદાર છે. મારે તો એને માફજ કરવું. વેર ભેવું એ મહેલું
છે પણ ક્ષમા કરવી એ બહુ વિકટ છે. મારી મા મારી ક્ષમા કરવાની
ટેવ વિષે જાણશે તો તે પણ બહુ આનંદ પામશે. છેવટે એણે મહે-

તાજીને ફરિયાદ કરી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ કોઈપણ પ્રકારે મસ્તાનને ઉપકારથી વશ કરવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

આ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક દિવસે સુશીલના વર્ગના કેટલાક છોકરા નદી કિનારે ઈરવા ગયા. તેમાં સુશીલ તથા મસ્તાન પણ હતા. ઉનાળો હોવાથી આખો દિવસ પુષ્કળ તાપ પડ્યો હતો; તેથી કેટલાકને નાહવાનું મન થયું. દેખાદેખીથી સર્વ નાહવા પડ્યા. કેટલાક નદીમાં ડુબ-કીઓ ખાતા હતા અને કેટલાક શરીર ચોળવામાં રોકાયા હતા. નદીમાં પાણી બહુ નહતું; પરંતુ એક ભાગમાં મોટો ધરો હતો, તેની કોઈને ખબર નહતી. દૈવયોગે એવું બન્યું કે મસ્તાન તે તરફ જઈ ચઢ્યો. તેને તરતા આવડતું નહતું, અને પાણી તો લગભગ એ માથેડાંપુર હતું, તેથી તે ડૂબ્યો. એક વાર તો પાણી નીચે જઈ ઉપર આવ્યો અને ગળકાં ખાવા લાગ્યો; એટલામાં એક છોકરાની નજર તે તરફ ગઈ. તે ખૂબ પાડી ઉઠ્યો કે મસ્તાન ડૂબ્યો, મસ્તાન ડૂબ્યો, પણ કોનું મનું કે તેની મદદે જાય. કેટલાક મદદ માટે ખૂબ પાડવા લાગ્યા, અને કેટલાક બીજા છોકરા તો લુગડાં પહેરી નાસવા લાગ્યા. સુશીલે આ ખૂબ સાંભળી કે તરતજ તેનામાં કંઈ નવુંજ ચેતન આવ્યું. તેને તરતાં સારી રીતે આવડતું હતું. તે જાણતો હતો કે ડૂબનાર માણસને કાઢવો એ પુરા જોખમનું કામ છે. ડૂબનાર માણસને ગભરાટમાં બચાવનારને વળગી પડે તો બંનેનો જીવ જાય, છતાં પણ અપકારને બદલે ઉપકાર કરવાની તેની વૃત્તિઓએ તેને એટલો બધો ઉત્કેષ્યો કે જીવની પણ દરકાર ન રાખતાં વીજળીના વેગે એકદમ તે ખાડા તરફ ધસ્યો, અને મસ્તાનની ચોટલી પકડી બહાર ખેંચ્યો. કિનારે લાવી તેણે તેના મોંમાં પીછું ધાલી ઉલટી ઉપર ઉલટી કરાવી પાણી બહાર કઢાવ્યું, ત્યારે કેટલીક વારે તે પુરેપુરી શુદ્ધિમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેણે તેને ઘેર પહોંચાડ્યો. મસ્તાનને જ્યારે માલમ પડ્યું કે જે છોકરાને તેણે વિના અપરાધે માર્યો હતો, તે છોકરાએ તેને મદદ કરી નહોત તો જરૂર તેના જીવ જાત; ત્યારે પોતે કરેલી ભૂલ માટે તેને બહુ ખસ્તાવો થયો. હવેથી તે સુશીલના દાસ જેવો થઈ ગયો, અને સુશીલની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે મસ્તાનના સ્વભાવમાં અવનવો સુધારો થયો. તેના અભ્યાસમાં સુશીલની સોખતને લીધે સુધારો થયો, અને વર્ગના બીજા છોકરા પણ તેને ચઢાવા લાગ્યા. મસ્તાનનો સારો અભ્યાસ અને સારી રીતભાત જોઈ મહેતાજીને બહુ નવાઈ લાગી. કેટલાક દિવસથી

તો તે ઉપર નંબર રાખતો થયો હતો, તે જોઈ મહેતાજીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. આનો જવાબ આપતાં મસ્તાનનો ઉભરો હાથ રહ્યો નહિ. તે ગળગળો થઈ ગયો, અને વર્ગના સૌ છોકરા સાંભળે એવી રીતે પોતાનો અપરાધ કહી સંભળાવ્યો. એ અપરાધના બદલામાં સુશીલ તેને કેવી રીતે જીવતદાન આપ્યું તે કહેવાને પણ તે ચૂક્યો નહિ. મહેતાજી આ સર્વ હકીકત સાંભળી બહુ આનંદ પામ્યા તથા તેમણે નિશાળના સર્વ છોકરાને એકઠા કરી સુશીલ નાં બહુ વખાણ કર્યાં ને શાખાશી આપી, તથા બધા છોકરાને સુશીલના જેવી કિંમત રીતભાત શ્રદ્ધા કરવાનો તથા નહારા સ્વભાવથી કેવાં નુકસાન થાય છે એ સંબંધી બોધ કર્યો.

પ્રકરણ પ મું.

નહારા સ્વભાવથી થતાં નુકસાન.

મહેતાજી—સાંભળ લાલુ, તારા અભ્યાસમાં સુધારો થયો છે, એટલું જ નહિ પણ હવે કેટલીક મુદતથી તારી વિરૂદ્ધ એકે ફરિયાદ આવતી નથી એ જાણી મને બહુ આનંદ થાય છે. ધીમે ધીમે મહાવરાથી હજી પણ તારા સ્વભાવમાં વધારે સુધારો થશે. ખાતરી રાખજે કે આ જગતમાં હંમેશાં સારા સ્વભાવવાળો માણસ એાછી આવડતવાળો હોય તોપણ તે સુખેથી રળી ખાય છે. એથી ઉલટું નહારા સ્વભાવવાળો માણસ સારી આવડતવાળો હોય તોપણ તે જ્યાં જાય ત્યાં દુઃખી થાય છે. અને વખતે ગુજરાન ચલાવવાના પણ તેને વાંધા પડે છે, સાંભળ, આ સંબંધી તને હું એક વાત કહું.

મગન કરીને એક છોકરો હતો. એ બાલુવામાં બહુ ચાલાક હતો, પણ એનો સ્વભાવ એવો નહારો હતો કે વર્ગના કોઈપણ છોકરા જેડે એને ખનતું નહિ. ઘેર પણ આડોશી પાડોશીનાં છોકરાં સાથે લડી વારંવાર કજીઓ ઘેર લાવતો. એના માખાપ તથા મહેતાજી સર્વ એનાથી કંટાળી ગયાં હતાં. નિશાળમાં એવો એક પણ દિવસ ભાગ્યેજ જતો કે મગનની વિરૂદ્ધ ફરિયાદ આવી ન હોય. કોઈ કોઈ વખત તો એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવા મહેતાજીની ઈચ્છા થતી, પણ એની સારી આવડત જોઈને તથા એનો મનખો રદ થઈ જશે એમ જાણીને તે એને વારંવાર શિખામણ આપી ક્ષમા કરતા.

આમ કરતાં કરતાં તેણે અગ્રેજ સાતમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. મેટ્રિકની પરીક્ષા આવી, ત્યારે સૌને ખાતરી હતી કે મગન તો જરૂર પાસજ થશે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેનો નહારો સ્વભાવ તે આગળનો આગળજ. સવારના વખતમાં પહેલો સવાલપત્ર પુરો કરી અંત ઉમેદવારો બહાર નીકળી આરામની રજા ભોગવવા લાગ્યા, એટલાના એક ઉમેદવારે આવી પૂછ્યું કે અમુક સવાલનો જવાબ શું લખ્યો? આ વખતમાં પેલા ઉમેદવાર સાથે મતભેદ પડતાં મગને તરત લડવાની શરૂઆત કરી. હવે રજાનો વખત પુરો થવાથી પરીક્ષા માટે તૈયાર કરેલા મંડપમાં ફરી જવાનો વખત થયો, પણ હજી મગને પેલા ઉમેદવારનો કેડો મૂક્યો નહિ. અને મંડપની છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. એટલામાં મગનનો મિળજ હાથથી ગયો. પેલા ઉમેદવારને નીચે નાખી તેની ગળચી પકડી એવી દાખી કે તેના મોંમાંથી ફીણ બહાર નીકળી પડ્યું. આસપાસના બીજા ઉમેદવારોએ શોરબકાર કરી મૂક્યો. પરીક્ષાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખનાર મુખ્ય અમલદારની નજર આ બનાવ તરફ ગઈ. તે ત્યાં તરત દોડી ગયા; અને પેલા ઉમેદવારને છોડાવ્યો. આસપાસની હકીકતની તજવીજ કરતાં પેલા અમલદારની ખાતરી થઈ કે વિના પ્રયોજને મગને ભયંકર અપરાધ કર્યો છે; તેથી તેને બાકીની પરીક્ષામાં બેસવા દીધો નહિ. મગન આથી એટલો ચીડાયો કે તેણે ફરી એ પરીક્ષામાં બેસવાની તૈયારી કરી નહિ. એ અરસામાં વળી એનાં માખાપ ગુજરી ગયાં. તેથી પોતે રાજનગર ગયો, અને એક વહોરા ગૃહસ્થની મોટી પેઢીમાં નોકર રહ્યો. ત્યાં છ મહીના થયા નહિ એટલામાં તો પોતાના નહારા સ્વભાવને લીધે એ પેઢીના તમામ નોકરોની આંખે ચઢ્યો. જોત-જોતામાં જેની તેની સાથે લડી પડે. આ ઉપરથી એક દિવસ પેઢીના તમામ નોકરો એટલા બધા ગુસ્સે થયા કે તેઓ એક સંપ કરી શેઠની પાસે ગયા, અને વિનંતિ કરી કે આ નવો રાખેલો મહેતો અમારી સાથે એવી હિંમતથી વર્તે છે કે અમે સર્વ કંટાળી ગયા છીએ. જો એને રાખવો હોય તો અમે સર્વ આજથી અમારી નોકરીનું રાજીનામું આપીએ છીએ. શેઠે વિચાર મગનની આવડત અને ચાલાકી માટે બહુ ઉત્તમ હતો; પરંતુ તમામ નોકરોને નારાજ કરે એવા નહારા સ્વભાવનો માણસ કંઈ કામનો નહિ, એમ ધારી તેને નોકરીમાંથી રજા આપી. ત્યારપછી મગન એક અગ્રેજ પેઢીમાં નોકર રહ્યો. ત્યાં ત્રણેક માસ નોકરી કરી એટલામાં તે એક દિવસ ઓશીસમાં મોડો આવ્યો. પેઢીના મુખ્ય અમલદારે તેને એ

બાપત સહજ ટકાર કરી, એટલામાં તો તે એમના સામે ચીઢવાઈ ગયો, ને
 સામા જવાબ દેવા લાગ્યો. આથી તેને નોકરીમાંથી રજા આપી. ધંધા
 વખત કેટલાક દિવસ તે રખડ્યો. શું કરવું તે તેને સૂઝે નહિ. આ
 વાત તેની માના મામા દયાશંકરના જાણવામાં આવી. દયાશંકર
 એક સારા વૈદ તરીકે પ્રખ્યાત હતા, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વૈદક
 શિખવાને તેમને ઘેર આવતા. દયાની લાગણીથી તેમણે મગનને બોલાવી કહ્યું
 કે તું મારે ત્યાં જમજે ને વૈદકનો અભ્યાસ કરજે. મગને તે કમુલ ક્યું
 અને ત્યાં રહ્યો. દયાશંકર તેમની ઐરી ને છોકરાં સી મગન સાથે બહુ
 માયાળુપણે વત્તાં, છતાં ભાઈને જરા જરા વારમાં વાંકુ પડી જતું. કોઈ
 વખત મામી સાથે તો કોઈ વખત ધરનાં છોકરાં સાથે તે લડી પડતો.
 પોતાની સાથે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તો તે જોતજોતામાં તૂટી
 પડતો. વૈદરાજ આ બધું જાણતા હતા, પણ માંબાપ વગરનો તથા સગો
 જાણીને તેને ક્ષમા કરતા. મગનની અભ્યાસ કરવાની શક્તિ સંબંધી તેમનો
 ઉત્તમ મત હતો. બે વરસમાં તો તેણે લગભગ પાંચ વરસના વિદ્યાર્થીઓ
 જેટલો અભ્યાસ કર્યો હતો. વૈદરાજ ધારતા હતા કે મગન બીજા એક બે
 વરસ અભ્યાસ કરશે, તો સારા વૈદ તરીકે બહાર પડશે. ને તેની આખી
 જીંદગી સુખી રહેશે, તેથી પોતાને જશ તથા આશીર્વાદ મળશે. વૈદરાજ
 તેને વારંવાર ક્ષમા કરતા, તેમાં તેની અભ્યાસ કરવાની ચાલાકી એ પણ
 મુખ્ય કારણોમાંનું એક હતું. વૈદરાજ બહુ કુટુંબ પ્રેમી હતા. પોતાની મર-
 નાર બાણેજ એટલે મગનની મા ઉપર તેમને બહુ વહાલ હતું. તે પોતાના પુત્રમાં
 તથા મગનમાં કંઈ ભેદ રાખતા નહિ. પ્રયત્ન કરી પોતે મગનને પરણાવ્યો.
 પણ દુષ્ટ અને તુંડ મિનજી મગન કોઈને જશ આપે એવો નહતો.
 એક દિવસ મામીએ કાંઈ શિખામણ આપી એટલે અભ્યાસ અભ્યાસને
 ઠેકાણે રહ્યો ને પોતે પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો, ને ત્યાં તેણે વૈદકની દુકાન
 સ્થાપી. થોડા દિવસ તો ઠીક ચાલ્યું, પણ પછી દરદીઓ સાથે લડવા
 માંડ્યું. ભેંકો તેના નકારા સ્વભાવથી માહીતગાર થઈ ગયા, તેથી કોઈ પણ
 એની દુકાને ફરકવા લાગ્યું નહિ. મગનની ઐરી ઉંમર લાયક થઈ ભારે
 એને ઘેર આવી, પણ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો મગન સવારથી સાંજ લગી તેના
 ઉપર ટીક ટીક કરી, જોતજોતામાં છોડાઈ પડે ને મારવા દોડે. છેવટે
 તે બિચારી કંટાળીને પોતાને પિંચેર ચાલી મઠ, ને પોતાનું જીવન ત્યાંજ
 પુરૂં કર્યું. હવે મગનને તો ગુજરાનનાં પણ વાંધા પડ્યા લાગ્યાં. માંબાપ

તરફથી થોડું થાણું વારસામાં મળ્યું હતું તે પણ બેઠે બેઠે ખાવામાં પુર ક્યું. આખરે ધરનો વારો આવ્યો, તે વેચી ભાડાના ધરમાં રહેવા ગયો, અને ત્યાં પણ આડોશી પાડોશી સાથે સહજ સહજમાં લડવા લાગ્યો. આથી એની બહુ દુર્દશા થઈ. જ્યાં જાય ત્યાંથી ધર બદલી બીજે રહેવા જવું પડતું. છેવટે તે મદો પડ્યો ને હેરાન હેરાન થઈ મરણ પામ્યો. લલ્લુ, તને સમજ પડી હશે કે નકારા સ્વભાવવાળો માણસ આવી રીતે સર્વત્ર દુઃખી થાય છે. સ્વભાવ સારો હોય તો ઓછો આવડત છતાં માણસને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સારો ને નત્ર સ્વભાવ એ એક ઉત્તમ ગુણ છે. મહાવરાથી તેમજ મન ઉપર કામ્ય રાખવાથી તેમાં ધણો સુધારો થઈ શકે છે. આ જગતમાં ધણે ભાગે સારા ને નત્ર સ્વભાવવાળા માણસોજ દરેક ધંધામાં દ્રાવે છે. તમે ધ્યાન પૂર્વક જોશો તો તમને આનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આ જગતમાંથી મળી આવશે.

પ્રકરણ ૬ હું.

કામ કરવામાં વ્યવસ્થા રાખવી.

એક દિવસ સુશીલને ઉદાસ જોઇને એની માએ પૂછ્યું, ભાઈ, કેમ આજ આમ ઉદાસ જણાય છે. સુશીલ કહે કંઈ નાહ બા. સદગુણી કહે કંઈ નાહ કેમ ? ખરી હકીકત હોય તે કહી દે. સુશીલ કહે બા, હું આજે નિશાળમાં મારી વાચનની ચોપડી લીધા સિવાય ગયો હતો, તેથી એક કલાક લગી બહાર બેસી રહેવું પડ્યું હતું. બધા છોકરા અંદર પાઠ શીખે ને મારે બહાર ઉભા રહેવું પડ્યું તેથી મને બહુ શરમ લાગી. આ મહીનામાં તો મારે બે વાર બહાર ઉભું રહેવું પડ્યું, તેથી મને અતિશય સંતાપ થાય છે.

મા—ચોપડી કેમ બૂલી ગયો ?

સુશીલ—ગઈ કાલે મહેતાજી સાહેબે અમને ગણિતમાં એક મનોચત્રની રીતના ત્રણેક દાખલા સિખવ્યા હતા, અને તે ઘેરથી લખી લાવવા આપ્યા હતા, તે મેં લખ્યા. મને ગણિતમાં બહુ રસ પડે છે તેથી મેં આખા મનોચત્રના તમામ હિસાબ ગણી કાઢ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે બધા મેં મારી નોટબુકમાં લખી લીધા. ગણિતની લહેમાં બીજા વિષયો કરી શક્યો નહિ. એક નિશાળનો વખત થવા આવ્યો એટલે હું ઈતિહાસ લઈ વાંચવા

એડો. તે વાંચ્યો ન વાંચ્યો એટલામાં પોણા અગિયાર વાગ્યા, તેથી ઉતાવળો દ્વિતર લઈ નિશાળે દોડ્યો. નિશાળમાં પહેલો વખત ઇતિહાસનો હતો, તે મને આવડ્યો નહિ. પછી વાચનનો વખત થયો, ત્યારે દ્વિતર છોડી જોયું તો વાચનની ચોપડી ઘેર પડી રહી હતી, તેથી મને મનમાં ડ્રાસ્કો પડ્યો. સૌ છોકરા પોતાની વાચનની ચોપડી હાથમાં લઈ પાડ ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા, પણ મારી પાસે ચોપડી નહતી તેથી હું ગભરાયો. અમારી નિશાળમાં એવો ધારો છે કે ભણવાનાં સાધનોમાંથી જે કોઈ કંઈ ભૂલીને આવે તો તેણે તે વિષય શિખવાય ત્યાં સુધી બહાર એટલા ઉપર બેસવું. મારી જોડે એટલો છોકરો મારી આ મુશ્કેલી સમજી ગયો. તેણે મને સલાહ આપી કે વાચનને બદલે ગણિતની ચોપડી હાથમાં ધરી રાખી તેમાં અમથું અમથું ધ્યાન આપ, એટલે તારે બહાર જવું પડશે નહિ. મેં કશું કે ના, એમ તો ન થાય. એ તો મહેતાજી સાહેબને છેતર્યા કહેવાય. શ્રી મારો કોઈ ભરોસો કરે નહિ અને ઇશ્વરનો પણ ચોર ગણાઉં. આ છોકરાને આવો જવાબ દઈ હું તરતજ ઉભો થયો, અને મહેતાજી સાહેબની આગળ લા-ચારીથી મારી હકીકત કહી નિશાળના નિયમ પ્રમાણે બહાર ગયો.

મા કહે સુશીલ, તારા સાચવટને માટે મને બહુ સંતોષ થાય છે, પરંતુ અભ્યાસ કરવામાં તારે આમ અનિયમિતપણું કરવું નહિ. નિશાળના વખત પત્રક ઉપર આધાર રાખી તું તારૂં ખાનગી વખત પત્રક તૈયાર કર, અને તેને અનુસરેને ચીવટથી કામ કર. એમ નહિ કરે તો જે બાબતનો શોખ હશે તેમાં પુષ્કળ વખત ગાળવાનું મન થશે અને જે વિષયપર કંટાળો હશે તે બીલકુલ પડ્યો રહેશે. એટલુંજ નહિ પણ તારે ઘણી વખત મજરાવું પડશે અને વખતે પરીક્ષામાં પણ નાપાસ થઈ જઈશ. અનિયમિતપણે કામ કરવાથી મારી માને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડતી હતી તે સાંભળ.

મારાં પિએરિઆં બહુ વસ્તારી હતાં. મારે ચાર બેનો તથા બે ભાઈ હતા. મારી મા બિચારી ઘર કામમાંથી કદી ઉંચી આવતી નહિ. પૈરોદીએ ચાર વાગે ઉઠે ત્યારથી કામજ કામ. એક ઘડીની પણ કુરસદ નહિ. મારા બાપને અગિયાર વાગે નોકરી પર જવું પડતું તેથી બરાબર દશ વાગે આવતાં તૈયાર કરવું પડતું. મારા બાપ જમીને જતા કે તરતજ મારી મા એઠવાડ અખોટ કરી કંઈને કંઈ કામ કાઢતી. કોઈ દિવસ કપડાં સાંધવાનું કામ કાઢે તો કોઈ દિવસ જીનું ગોદડાં સાંધે. સાંધવાની લહેમાં રાતે વાણી મોડું થઈ જાય. બીજે દિવસે વળી બાકી રહેલું સાંધવાનું કામ હાથપર લે,

તો પણ તે પુરૂં થાય નહિ, એટલે તે કંટાળીને અધુરું મૂકે. વળી ત્રીજે દિવસે સાંજના પહેરે દાણા સમારવાનું કામ કાઢે. તે બે ત્રણ દિવસ સુધી લાગલાગટ કરે પણ પુરૂં થાય નહિ એટલે તે અધુરું મૂકી બીજું કામ હાથપર લે. વળી એટલામાં અમારાં બધી બેનોનાં માથાં તથા લૂગડાં મેલાં થઇ ગયાં હોય. એથે દિવસે સવારના વખતમાં અમારામાંથી એકાદનું માથું ચોળવા હોળવાનું હાથપર લે, અને તેથી રસોઈ વખતસર તૈયાર થાય નહિ, એટલે મારા પિતાને કંઈ સુકુંપાકું ખાદ્ય દુકાનપર જવું પડે. વળી કોઈ કોઈ વખત તો બહુ ઉતાવળ કરવાથી દાળ બળી જાય કે શાકમાં ભલીવાર હોય નહિ. સવારથી રાત લગી કામ કરતાં છતાં ઘરમાં અતિશય અવ્યવસ્થા થઇ જતી. મારા પિતાએ એક દિવસ સાંજના મારી મા સાથે કામની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચાર કર્યો, ને છેવટે સલાહ આપી કે સવારના પહેરમાં રસોઈ તૈયાર થતાં સુધી દાતણ પાણી, દિશા જંગલ, પથારી ઉપાડવી, વાસીદું વાળવું, નાહવું ધોવું ને રસોઈ કરવી, એટલુંજ કામ કરવું. વળી રસોઈ કરવામાં પણ ક્યે દિવસે શું રાંધવું ને નક્કી કરી આપ્યું. બપોર પછી દરરોજ વારાફરતી એક છોકરીનું માથું ચોળતા તથા હોળવા માટે, લૂગડાં ધોવા માટે, દાણા સાફ કરવા માટે, ઘરમાંની ચીજોની વ્યવસ્થા કરવા માટે તથા પરચુરણ કામકાજ માટે તેમણે વખત ઠરાવી આપ્યો. વળી આ ઉપરાંત તેમણે અમુક વખત કુરસદનો પણ નક્કી કરી આપ્યો. ઘરના કામમાં થતી અવ્યવસ્થા દૂર કરવાના સઘળા નિયમો મારી માતાએ બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યા ને તે પ્રમાણે વર્તવા લાગી. આથી ઘરનું કામકાજ સારી વ્યવસ્થાથી ચાલવા લાગ્યું.

સુશીલ, જે જે માણસો પોતાનું કામ અનિયમિતપણે કરે છે, તેમના કામમાં કાંઈ પણ માલ હોતો નથી. તું તારું ખાનગી વખત પત્રક તૈયાર કર, ને તે પ્રમાણે હંમેશાં દ્રઢતાથી કામ કરવાની ટેવ પાડ; એટલે તને શરીરથી આવી મુશ્કેલી પડશે નહિ. તારી સવાર વહેલા ઉઠવાની અને રાત્રે વહેલા સુવાની ટેવ કાયમ રાખજે. તને એથી બહુ લાભ થશે. વળી રમવાની તથા શરવાહરવાની ટેવ ખાસ જરૂરની છે, તે કદી ભૂલતો નહિ.

સુશીલે માની સિખામણ પ્રમાણે વખત પત્રક તૈયાર કર્યું. આથી તેને શરીરથી કોઈ વખત આવી મુશ્કેલી આવી નહિ.

આ—સુશીલ, તેં મને તારો એક અપરાધ તો કહી સંભળાવ્યો. પણ બીજો અપરાધ તેં શો કર્યો હતો કે તારે પ્રથમ પણ એકવાર બહાર બેસી રહેવું પડ્યું હતું.

સુશીલ--મા, મને એવી બાબત યાદ આવતાં બહુ પસ્તાવો થાય છે, પણ તમે પૂછ્યું તો કહું છું. અમારી નિશાળમાં એવો નિયમ છે કે ચાલતા પાઠે કાંઈ વાત કરે તો તેને તે પાઠ ચાલે ત્યાં સુધી વર્ગમાંથી બહાર નીકળી ઓટલા ઉપર ઉભા રહેવું પડે છે. એક દિવસ એવું બન્યું કે નિશાળમાં પાઠ ચાલતો હતો, એવામાં શહેરની અંદર એક સાથે પુષ્કળ ઘંટ વાગવા લાગ્યા. ઘંટનો ધીમે ધીમે અને એક સરખે અંતરે થતો રણકાર સાંભળી મારાથી મોહનને પૂછી જવાયું કે ભાઈ આ શું છે ? મોહનને કહ્યું કે તને ખબર નથી કે જૈનના એક દેવળમાં આજે પ્રતિમા પધરાવે છે, ને પધરા-મણીનો વખત અત્યારનો છે; માટે જૈનનાં સઘળાં દેવળોમાં અત્યારે ઘંટ વાગે છે.

ઉપરની વાત કરતાં શિક્ષકે મોહનને જોયો કે તરત પાઠ બંધ કરી મોહનને કહ્યું, કે તે ચાલતા પાઠે વગર રળએ વાત કરી; માટે તારે આ પાઠ પુરો થતાં સુધી ઓટલા ઉપર બેસવું.

આ સાંભળી હું ઉભો થયો, અને બોલ્યો કે સાહેબ, ક્ષમા કરજો, હું બોલાવ્યા સિવાય વચમાં બોલી ઉઠું છું. મોહન કરતાં મારો ગુનો વધારે છે. પહેલી વાત મેં શરૂ કરી હતી. મેં પૂછ્યું ન હોત તો કદાચ મોહન બોલત નહિ. મારી ભૂલ થઈ છે. નિશાળનો નિયમ પહેલો મેં તોડ્યો છે.

મહેતાજીએ કહ્યું, મને એ બાબતની ખબર નહતી, માટે તારે પણ બહાર જવું. હું કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મહેતાજીની આજ્ઞા માથે ચઢાવી બહાર ગયો ને મોહનની પાસે જઈ બેઠો.

મોહનને જોતાંજ મારી આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. મેં મોહનને કહ્યું કે ભાઈ, મારે લોધે તારે સહન કરવું પડ્યું છે માટે ક્ષમા કરજો.

ઘણા ઘંટ એક સાથે વાગવાથી મને ઓટલી બધી અન્યથા થઈ કે નિશાળનો નિયમ મારા લક્ષમાં રહ્યો નહિ. મોહન બહુ મોટા દીકનો હતો. તેણે મને ક્ષમા આપી ઓટલુંજ નહિ પણ ઉલટો દીલાસો આપ્યો.

આ વાર્તાનો પ્રસંગ ચાલે છે ઓટલામાં મોહન ત્યાં આવી ચઢ્યો. સદ્ગુણી બાપએ તેને તથા સુશીલને ઉપદેશ કર્યો કે તમે નિશાળનો નિયમ તોડ્યો, એ બોલું કહ્યું; પણ વગર આનાકાનીએ સાચેસાચું કહી દીધું એ જાણી મને સંતોષ થાય છે. તમારે તમારા મનપર કાણુ રાખતાં શીખવું જોઈએ. સુશીલ જાણુવે છે કે નિયમ ધ્યાનમાં ન રહેવાથી વાત બધ ગમ્મ.

એ ખરું, પરંતુ મનપર કામ નહિ હોય તો નિયમ ધ્યાનમાં હોવા છતાં પણ તે તોડવાનું મન થઈ જશે. જેમ માણસ પોતાના મનપર કામ વધારે રાખી શકે છે તેમ તે વધારે સારો થઈ શકે છે; ને આ જગતને પણ તે જાણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. સારી ટેવો કરતાં નહારી ટેવો વધારે જલદી પડી જાય છે. જે મન ઉપર માણસનો કામ હોતો નથી તો તે અત્યંત દુર્ગુણી થઈ જાય છે; અને કોઈ માણસ તેની સાથે વહેવાર રાખવાને, વાત કરવાને કે પાસે બેસવાને ઇચ્છતો નથી. મન ઉપર કામ રાખનારા માણસો દેવની માફક પૂજાય છે. મન ઉપર કામ રાખવો એ સહેલું કામ નથી; છતાં પણ માણસ મહાવરાથી તે સહગુણ મેળવી શકે છે, માટે તમે મન ઉપર કામ રાખતાં અવશ્ય શીખજો.

જે તમે નિશાળના નિયમોનો આ પ્રમાણે વારંવાર બંગ કરશો તો મહેતાજીનો વિશ્વાસ તમારા પરથી ઉઠી જશે. આ સાંભળી મોહન બોલી ઉઠ્યો, માજી, મહેતાજી સાહેબને અમારા બંનેનો સારો બરોસો પડી ગયો છે, અને તેમાં પણ વળી સુશીલની સાચવટ જોઈને તો તેઓ શીદા શીદા થઈ જાય છે. જુઓ, તેનો તમને એક દાખલો કહી સંભળાવું છું.

એક વખત એવું બન્યું કે મુખ્ય મહેતાજી સાહેબ અમારો વર્ગ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે ડ્રોઈંગની નોટ બુક તપાસવા માંડી. આ વખતે અમારા વર્ગનો ઠાકોરલાલ નામનો એક છોકરો ગેરહાજર હતો. તેની નોટબુકમાં સૌથી સારાં ચિત્રો કાઢેલાં હતાં. સુશીલની અને ઠાકોરલાલની નોટબુકનાં પુઠાં, કદ વગેરે સરખાં હોવાથી અમારા વર્ગના શિક્ષકે સુશીલની નોટબુકને ઠેકાણે ભૂલથી ઠાકોરલાલની નોટ મુખ્ય મહેતાજી સાહેબના હાથમાં આપી. આ નોટબુકમાં સૌથી સારાં ચિત્રો હતાં. તે જોતાંજ તેમણે એ નોટબુક આખા વર્ગને દેખાડી અને એવીજ સફાઈથી સારાં ચિત્રો કાઢવા સંબંધી આખા વર્ગને સૂચના કરી, અને સુશીલને શાખાથી આપવા માંડી. સુશીલ ચૂપ રહ્યો હોત તો આ વાત કોઈના જાણવામાં આવત નહિ; પણ એ સત્યને માટે મરી શીટ એવો છે, તેથી એણે ઉભા થઈ તેમને વિનંતિ કરી કે સાહેબ માર કરજો, હું એ વખાણને પાત્ર નથી. એ નોટબુક મારી નથી, પણ ઠાકોરલાલની છે. મારા કરતાં એ સારાં ચિત્રો કાઢી શકે છે. સુશીલની સાચું બોલવાની હિંમત જોઈ મુખ્ય મહેતાજી સાહેબ બહુ ખુશ થયા. વળી અમારા વર્ગના શિક્ષકે પ્રથમ ઘંટના સંબંધમાં જે બનાવ બન્યો હતો, તે તેમને કહી સંભળાવ્યો અને જણાવ્યું કે

સુશીલને સત્ય બહુ વહાલું છે. આ પછી મુખ્ય મહેતાજી સાહેબે આખી નિશાળના છોકરાને ભેગા કરી સુશીલનાં આચરણોનું અનુકરણ કરવા બોધ કર્યો. સુશીલના સારા વર્તન માટે મુખ્ય મહેતાજીએ એને છાતી સરસો આપ્યો. આ સાંબળી સદ્ગુણી પોતાના મનમાં સંતોષ પામી, ઘર કામે લાગી.

પ્રકરણ ૭ મું.

હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ.

એક દિવસ સાંજના પહોરે સુશીલ પોતાના વર્ગના મોતીલાલ નામના છોકરા સાથે નદી કિનારે રમતો હતો, એટલામાં પાણી નજદીક કાંઈ પીળી વસ્તુ પડેલી એની નજરે પડી. નીચો નમી જુએ છે તો તે એક હીરાકંઠી હતી. તેણે તે ઉંચકી લઈ મોતીલાલને દેખાડીને કહ્યું, અહ્યા મોતીલાલ, જો જો, આ હીરાકંઠી મને જડી.

મોતીલાલ—ભાઈ, આપણે ખંતેનો ભાગ. તું કોઈને વાત કરીશ નહિ. હું પણ નહિ કરું. આપણે ખંતે તે વહેંચી લઈશું.

સુશીલ—અરે, તું આ શું બોલે છે? કોઈ બાઈ ધોવા આવી હશે, અને સાંજ પડી જવાની બીકમાં ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલી ગઈ હશે, તેથી તેને પોતાની કંઠી નીકળી પડ્યાનું જાન રહ્યું નહિ હોય. ખીલી નીકળી જવાથી તે પડી ગઈ હોય એમ લાગે છે.

મોતીલાલ—એમાં આપણે શું કરીએ? ભોગ એના. આપણે કંઈ ચોરી કરી એની પાસેથી લઈ લીધી છે?

સુશીલ—ચોરી નથી કરી એ વાત ખરી, પણ એનો કોઈ માલિક તો હશે ને?

મોતીલાલ—હવે જવા દેને તારું કહાપણ! માલિક ખોળવા જતાં ખરા ધણીને બદલે બીજો કોઈ ખોટો ધણી ઉભો થશે. તે જડી છે આપણને ને લઈ જશે બીજું કોઈ.

સુશીલ—આપણે એમ શા માટે કરીએ. ચાલો તે કંઠી લઈ આપણા મહેતાજી સાહેબને આપીએ. તેઓ ખરા ધણી હશે તેની ખાતરી કરી આપી દેશે. જેની ખોવાઈ હશે તેને બિચારાને ઘેર તો રાંધ્યાં ધાન્ય રહ્યાં હશે.

મોતીલાલ—નશીબ એનાં, આપણે શું કરીએ? માણં કશું માન. આપણે બને તેની શેરો અડધી અડધી વહેંચી લઈએ. જે તને બીક લાગતી હોય તો લાવ મારી પાસે. થોડા દિવસ પછી જ્યારે આ વાત ઠાઠી પડશે ત્યારે હું તને અડધો ભાગ આપીશ. તને જરીએ વિચાર નથી આવતો કે તારી ગરીબ મા બિચારી સવારથી સાંજ લગી મહેનત મળુરી કરી મહા મુશ્કેલીથી ગુજરાન ચલાવે છે, માટે પરમેશ્વરે દયા કરી આ કંઠી મોકલી છે.

સુશીલ—દુષ્ટ, તારા વિચારો જોઈ મને બહુ નવાઈ ઉપજે છે. પરમેશ્વરનો એવો ઈરાદો છેજ નહિ, કે કોઈએ બેઠા બેઠા ખાવું. હરામનું ખાવાની તો ખાસ મના છે. ધારો કે આપણે એને ભાગે સો સો રૂપિયા આવ્યા તો તે કેટલા દિવસ નબવાના છે? વરસ કે બે વરસમાં તે પુરા થઈ જશે. પછી મહેનત નહિ કરવી પડે શું? કોઈ દિવસ હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ. વળી આ કંઠી રાખવાથી આપણે ઇશ્વરના તેમજ સરકારના ગુનેગાર થઈશું. આપણે આ કંઠી વેચવા જઈશું તો તરત પોલિસ આપણને પકડશે, અને પૂછશે કે તમે ક્યાંથી લાવ્યા?

મોતીલાલ—આપણે એવું શીદ કરીએ વાઝ! હમણાં તો આપણે એ ઘેર લઈ જઈએ, પછી આગળ ઉપર વાત.

સુશીલ—આપણા જેવા નાના છોકરા પાસે પેટી પેટારા હોતા નથી, તેથી તરત તે માખાપને આપવી પડે. મારી મા તો એવી સત્યવાદી છે કે તરત મને ધમકાવી કાઢે, ને ગામમાં ખરેખરી હકીકત જાહેર કરે. જેની કંઠી હોય તેને તરત આપી દે. આમ છતાં પણ કદાચ આપણે આ વાત મનુષ્ય જાત આગળ છાની રાખી શકીએ, પણ પરમેશ્વર આગળ કશું છાતું નથી. આપણા નહારા કામને વાસ્તે આપણે ઇશ્વરના ગુનેગાર છીએ. અને તેને જવાબ આપવાનો છે. અત્યારથી આપણે આવાં દુષ્ટ કૃત્યો કરતાં શીખીએ, અને તેમાં શ્રાવીએ તો ભવિષ્યમાં એ નહારી ટેવ વધતી જાય અને મોટી ઉંમરે બહુ નુકસાન થાય. વળી અત્યાર લગી મારી મા મારા સારા ગુણને માટે સંતોષ દર્શાવે છે તે તમામ જતો રહે, મારો ભરોસો ધરમાંથી ઉઠી જાય, અને તે પુષ્કળ ક્લેશ કરે. મારી મા સાચને માટે મરી મટે એવી છે. તેનું એક દષ્ટાંત તને કહું તે સાંભળ.

અમારી નાતમાં એવો રિવાજ છે કે કોઈને ત્યાં જાન આવવાની હોય ત્યારે ઘરદીઠ એક એક ગોદડું ઉધરાવી ઘણાં ગોદડાં ભેગાં કરવામાં આવે છે. જાન જાય ત્યારે પાછાં જેનાં તેને આપી દેવામાં આવે છે. અનંતરામ

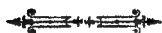
કાકાને ત્યાં જન આવી ત્યારે અમારે ત્યાંથી સાધારણ ગોદડું આપવામાં આવ્યું હતું. ગોદડું પાછું મોકલ્યું ત્યારે બૂલથી અમારા ગોદડાને બદલે સારી રૂપીઆ દસ ખારની કિંમતની તળાઈ તે આપી ગયા. મારી મા આ વખતે ઘેર નહતી. ઘેર આવી કે તરતજ અંતરામ કાકાને ત્યાં તળાઈ પાછી આપી આવી, ને તેમને કહ્યું કે તબીબ કરી મારું ગોદડું નડે તો મોકલજો, ને ન જડે તો ફોફર નહિ. મારી માને મૂળથીજ સાચને માટે આવી લાગણી છે. હું તે માનો દીકરો છું, માટે હું તો એ કંઠી મહેતાજી સાહેબનેજ આપી આવીશ. વળી એક બીજો દાખલો આપું છું. તે ઉપરથી પણ તારી ખાતરી થશે કે પારકી વસ્તુ રાખવામાં માલ નથી.

આ પાસેના ગામમાં એક શેઠ રહે છે. તે ઘોડે ચઢીને એક દિવસ પરગામ જતા હતા. રસ્તામાં ઘોડો ભરકયો અને શેઠને નીચે નાખી દઈ તે વગડામાં ચાલ્યો ગયો. કેટલાક ગાઉ નીકળી ગયા પછી તેને એક કણુખીએ દીઠો. તેથી પકડી પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. આ વાતની તેણે કાંઈને ખબર આપી નહિ. ઘોડાના ધણીએ પોલિસ અમલદારને ખબર આપી. પોલિસ તરફથી તબીબીજ ચાલતાં કેટલાક મહીના પછી તે ઘોડો પેલા કણુખીને ત્યાંથી પકડાયો. આ ઉપરથી સરકારમાં કણુખીના ઉપર કામ ચાલ્યું. કણુખીને પુષ્કળ ખર્ચ થયું, છતાં છેવટ તે કેદમાં ગયો. આવી રીતે હરામની વસ્તુ રાખવાથી પરમેશ્વરના તથા સરકારના ચોર ઠરીએ. આવા બધા બચમાંથી કદાચ આપણે બચી જઈએ તોપણ છેવટે ઇશ્વરને ત્યાં તો આપણે જવાબ દેવાનોજ છે; માટે એ કંઠી જેની હોય તેને પાછી આપવામાંજ લાભ છે.

આ બધી હકીકત સાંભળી મોતીલાલના મનમાં ખાતરી થઈ કે સુશીલ કહે છે તે ખરું છે. આથી તેણે સુશીલનો ઉપકાર માન્યો ને કહ્યું કે ભાઈ, તે મને આજે બચાવેર ગુનો કરતાં અટકાવ્યો. તે જે બોધ મને આપ્યો છે, તે અમૂલ્ય છે. હું જીંદગી સુધી તે બૂલીશ નહિ.

આ વાતથી તથા પછી તેઓ બંને જણા મહેતાજીને ઘેર ગયા. અને ખરી હકીકત કહી કંઠી તેમને સ્વાધીન કરી. કંઠીના માલિકે આ બંને છોડવાને કંઈ પણ ધનિય આપવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી, પણ તેમણે તે સેવાની ચોકખી ના પાડી; અને કહ્યું કે તમારી વસ્તુ તમને પાછી આપવાને અમે બંધાએલા છીએ.

પ્રકરણ ૮ મું.

મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ.

આ બનાવ બન્યા પછી મોતીલાલ પ્રસંગોપાત મુશીલને લાં જતો હતો. એક વખત મોતીલાલ આવ્યો ત્યારે મુશીલ પેન્સિલથી પાઠ લખતો હતો, આ પાઠ મહેતાજીએ ઘેરથી લખી લાવવા બધા વર્ગને કહ્યું હતું. બીજો દિવસે નિશાળમાં જઈ તરત તે દેખાડવાનો હતો. મોતીલાલે કહ્યું મુશીલ, આજે રવિવાર છે માટે જો આવો તો આપણે રમવા જઈએ.

મુશીલ—રમવા આવતાં મને અડચણ નથી, પણ મારો આ પાઠ પુરો લખાઈ રહ્યા પહેલાં નહિ આવું.

મોતીલાલ મોતીલાલ એતો ખરું, પણ હજી તો હમણાંજ લખવાનું શરૂ કર્યું છે, તેથી અડધા કલાક કરતાં પણ વધારે વખત લાગશે.

મુશીલ—હા, અડધો કલાક લાગશે ખરો. મારા વખતપત્રકમાં એ લખવાનો વખત અત્યારનોજ છે, એટલે હું તો મારા વખત પત્રકને જરૂર અનુસરીશ. વખતપત્રક પ્રમાણે અમુક બાબતો નિયમિતપણે ન કરીએ ને મુલતવી રાખીએ તો ખોટી ટેવ પડે, ને બિવિધમાં બહુ તુકસાન થાય.

મોતીલાલ—બાઈ, હું ક્યાં સુધી રોકાઈ રહું? રમી આવીને પછી લખજો.

મુશીલ—ના, એમ નહિ બને. ધારો કે રમવાની લહેમાં મોહું થઈ ગયું અથવા રમીને ઘેર આવ્યા પછી મારી બા મને કંઈ કામ સોંપે તો મારું લખવાનું કામ રહી જાય; માટે લખવાનું કામ મુલતવી નહિ રાખું.

મોતીલાલ—એમ થાય તો કાલે સવારે લખાશે. એમાં શી ખોટી વાત છે?

મુશીલ—આપણા મહેતાજી સાહેબે આઠેક દિવસ ઉપર મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ સંબંધી એક વાત કહી હતી તે તને યાદ છે કે નહિ?

મોતીલાલ—ના બાઈ, હું એ સંબંધી કંઈ જાણતો નથી, કેમકે મારા અડવાડીઆમાં હું પરગામ ગયો હતો.

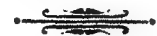
મુશીલ—સાંભળ, ત્યારે તને એ વાત કહી સંભળાવું. જોગીબાઈ કરીને એક પટેલ હતો. તેનું ગામ એક પગરસ્તાની સડક ઉપર આવેલું.

હતું. આ સડક પંદરેક માઈલ લાંબી હતી. તેના ઉપર આંખાનાં પુષ્કળ
 વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. આ વૃક્ષોની માલિકી સરકારની હતી, તેથી વરસે
 વરસ તેના ઉપર જે ફેરીઓ આવે, તેની હરાજી થતી. એક વખતે વરસની
 શરૂઆતથીજ જોગીભાઈએ આ તમામ આંખાનાં ઝાડો પરની ફેરી પચાસ
 રૂપીઆ માટે હરાજીમાં રાખી. ઇશ્વરેચ્છાથી એ વરસમાં એ ભાગમાં ફેરીનો
 પાક બહુ સારો આવ્યો, તે ખીજા ભાગમાં હીમ પડવાથી ફેરીનો મોર
 બળી ગયો, તેથી ફેરીનો ભાવ પણ મન માન્યો ઉપજવા લાગ્યો. ગામના
 બધા લોકો એમ ધારતા હતા કે જોગીભાઈને આ વરસે દોઢ હજાર રૂપીઆ
 નશાના મળશે; પણ મુઝતવી રાખવાથી પરિણામ શું આવ્યું તે જુઓ.
 ફેરીનો પાક તૈયાર થઈ ગયો હતો, પણ જોગીભાઈની આંખ ઉઘડે નહિ.
 ફેરીનો વેપારી ઘેર બેઠે માગણી કરવા આવ્યો. મણુના અઢી રૂપીઆનો
 ભાવ આપવા માંડ્યો, પણ તેણે કહ્યું કે હમણા તો ફેરી મારાથી ઉતારી
 શકાય એમ નથી માટે હાલ આપવી નથી. વેપારીએ કહ્યું કે ભાવમાં ઓછું
 કરો અથવા તમામ આંખા ઉઘડ આપો તો હું માણસો રાખી ઉતારાવી
 લઈશ. જોગીભાઈએ એકે વાત માની નહિ. ખીજા વેપારીઓ માગણી કરવા
 આવ્યા ત્યારે જોગીભાઈની ધણીઆણીએ કહ્યું કે હવે ફેરીનો નિકાલ કરો
 તો સારું. ધણીઆણીનું કહેવું ખરું હતું, છતાં જોગીભાઈ તેના પર ગુસ્સે
 થઈ કહેવા લાગ્યા કે તારામાં કંઈ અક્ષ હો કે નહિ? આપણે ઘેર
 પરાણા રાવણાં કરવા આવ્યા છે તેમને એકલા ઘેર મૂકીને આંખા વેડવા
 જવાય ખરું કે? જગતમાં આપણું નાક કપાઈ નય. પરાણા ગયા પછી
 વળી બેરીએ કહ્યું કે હવે ઢીલ કરો તે નકામી છે. ત્યારે વળી ગુસ્સે થઈ
 બોલ્યો કે આમ દોઢહાપણુ શા માટે કરે છે? માણસ લઈ પહોંચ્યો કે
 ચાર દિવસમાં સઘળા આંખા વેડી નાખીશ. હું કંઈ નવરો બેઠો છું?
 તને અમારા કારભારમાં વચ્ચે આવવાની બહુ ટેવ પડી છે. જગા પટેલના
 ઘરમાં તકરાર જગી છે. તેમના છોકરાઓ પોતાની બાપીકી મિલકત
 વહેંચવાને લડી મરે છે. તેમની ભાંજગડમાં પાંચ દિવસ ગાળવા પડે એમ
 છે. એ કામ થઈ રહેશે કે તરત આંખા વેડાવી નાખીશ. ગામમાં મોટાં
 પાંચડાં બાંધી ફરીએ, ત્યારે જવું પણ પડે. એમાં ક્યાં ગાંઠથી છોડી બે
 પૈસા આપી દેવા છે? ગામમાં બધા ધણીએ અથડાય છે. કેમ કોઈને
 પંચાત કરવા બોલાવ્યા નહિ? એતો બોલાવવા લાયક હોય તેનેજ સૌ
 બોલાવે. દિવસ ઘેર હોય એ સૌ બોલાવે છે, બાકી તો નહીં. ઉપર
 પડતા જઈએ તોપણ કંઈ એકલા ઉપર ચઢવા દેવું નથી એ કામ પત્યા.

પછી પટલાણીએ ફરીને ફેરીનો નિકાલ કરવા સારૂ સૂચવ્યું; ત્યારે પટેલે જવાબ આપ્યો કે ફેરી ફેરી શું કરે છે? મારા મામાના દીકરાને તાવ આવે છે, એવા ઉડતા સમાચાર મળ્યા છે. તને જોઈને એ દિવસમાં પાછો આવ્યો કે તરત પડાવીને વેચી નાખોશ. એમાં શી મોટી વાત છે? પોતાની ધણીઆણી આગળ આમ બડાઈ બતાવી પટેલ પોતાના મોસાળ તરફ ચાલ્યા અને આંખા વેડવાનું કામ મુલતવી રાખ્યું. પોતાના મામાના દીકરાને સહેજ તાવ આવતો હતો, પણ ઘણે દિવસે ભાણેજ આવ્યા બાણી મામાએ તેમને રોકી રાખ્યા. પટેલ ઘેર આવ્યા ત્યારે માત્રમ પડ્યું કે પ્રથમ તો ફેરી માટે વેપારીઓ ઘેર બારણું ખોલતા હતા, પણ હવે તો મોસમ મોળી પડવાથી કોઈ પૂછવાએ આવતું નથી. આ ઉપરથી પટેલે જોડેના શહેરમાં જતે જઈ પ્રથમથી ફેરીનું સાદું નક્કી કરી આવવાનો વિચાર કર્યો. પોતાનું ગામ રેલવે સ્ટેશનથી નવ માઈલ હતું. સ્ટેશને ગાડી એક વાગે આવતી હતી. પટેલને એ ગાડીમાં જવાનું હતું. તેથી અભિચાર વાગતા પહેલાં પરવારવું જોઈતું હતું, પણ પટેલ તો સવારના પહોરમાં ઉઠ્યા ને કચુંબો કાઢી બેઠા. ગામમાંથી એકે એકે સઘળા અપ્રીણના બંધાણી એકઠા થયા, તેમની સાથે ગરખાં મારવામાં બાર વાગી ગયા. આથી તે દિવસે શહેરમાં જવાનું મુલતવી રહ્યું. વળી બેરીએ ઘરમાં કંકાસ કરવા માંડ્યો. બીજે દિવસે રસોઈ વહેલી ફેરી જમાડી વિદાય કર્યા. ગામની ભાગોળે પહોંચતાં હાથમાં હુકકો લઈ લક્ષ્મણ પટેલ સામા મળ્યા, તેમના આગ્રહથી તેમની સાથે હુકકો પીવાને ગપાટા મારવા બેઠા, તેમાં લગભગ સવા કલાક નીકળી ગયો. પછી ઉતાવળા ઉતાવળા ગાડીમાં બેઠા ને બળદને મારી મારીને દોડાવી દોડાવીને દમ કાઢી નાખ્યો. સ્ટેશન એ એક માઈલ દૂર રહ્યું ત્યારે ગાડીના ઉતારએ સામા મળ્યા. આથી ગાડી ઉપડી ગયાની વાત જણાઈ આવતાં પટેલે પોતાની ગાડી પાછી વાળી, અને ફેરીનું સાદું કરવા જવાનું કામ બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રહ્યું. આવી રીતે મુલતવી રાખવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે પાકેલી ફેરી-ઓનો બગાડ પુષ્કળ થવા લાગ્યો. પક્ષીઓ ખાઈ જતાં અને હરામખોરો રાતે ચોરી જતા. આદ્રા બેસી જવાથી ફેરીનો ભાવ પણ નરમ પડી ગયો હતો. પ્રથમ વેપારીઓ ઘેર પૂછવા આવતા તેને બદલે હવે વેપારીઓને ઘેર પૂછવા જવાનો વખત આવી લાગ્યો, છતાં પણ ભાઈસાહેબ વળી ગાડી ચૂક્યાથી પાછા આવ્યા. દેવજોગે એવું બન્યું કે એજ દિવસે રાતેએકા-એક આકાશમાં વાદળ ચડી આવ્યું. પુષ્કળ વાવાઝોડા સાથે મુસળ-ધાર વરસાદ પડ્યો; તેથી તમામ ફેરી નીચે પડી સડી ને બગડી ગઈ. નફો

તો નશ્તને ઠેકાણે રહ્યો પણ સરકારના પૈસા પણ ગાંઠેથી આપવા ભારે થઈ પડ્યા. બાઈ મોતીલાલ, મુલતવી રાખવાથી થતા નુકસાનની વાત તું સમજ્યો ! મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે દરેક કામ વખત પત્રક પ્રમાણે કરવું. કદી પણ મુલતવી રાખવું નહિ.

સુશીલની આ વાતથી મોતીલાલને બહુ સારી અસર થઈ. તેણે સુશીલને કહ્યું બાઈ, તારૂં કહેવું ખરૂં છે. મેં પણ મારો પાઠ લખવો મુલતવી રાખ્યો છે, માટે હમણાંજ પાછો જઈ છું, તે લખી રહ્યા પછી તારી પાસે આવીશ. આ દરમ્યાનમાં તું તારો પાઠ પુરો લખી કાઢ. પછી આપણે બંને સાથે રમવા જઈશું. આ પ્રમાણે પોતાનો પાઠ પુરો કરી બંને સાથે રમવા ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

ત્રેવડ.

એક દિવસ સુશીલ અને તેની માતા પોતાના ઘરમાં બેઠાં હતાં, એટલામાં પાડોશમાં રહેનાર રૂઢમણી નામે બાઈ ત્યાં આવી. તેણે સદગુણી બાઈને નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું; બેન, આજે હું તમારી પાસે એક અગત્યના કામ સારૂં આવી છું. મારી કીકીના બાપને દશ પંદર દિવસથી તાવ આવે છે, તેથી નોકરીમાંથી કાપતે પગારે રજા લીધી છે. હવે પ્રથમ કરતાં સારૂં છે પણ હજી જડમૂળથી તાવ ગયો નથી, તેથી પંદર વીસ દિવસ પહેલાં નોકરી ઉપર જઈ શકે એમ નથી. મોઘવારીના કારણથી મૂળથી પૈસા સંબંધી અમારો હાથ બીડમાં રહેતો અને તેમાં વળી એમને મંદવાડ આવ્યો. એટલે પૂછવાની વાતજ શી ? તેમના એક બે ભાઈબિંધ દોસ્તદાર પાસેથી પાંચ પાંચ દશ દશ રૂપીઆ ઉછીના લીધા, પણ તે તો ચંટણીમાં ઉડી ગયા. હવે વારંવાર લોકો પાસે પૈસા ઉછીના માગવા જતાં શરમ આવે છે, માટે આ દાગીનો લાવી છું તે પેલા લખમીલાલ શેઠને ત્યાં મૂકી આવી તે ઉપર ખયાશેક રૂપીઆ લાવી આપવાની તસ્દી લેશે, તો તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. શેઠ જે પ્રમાણે કહેશે તે પ્રમાણે બ્યાજ આપીશું. એ રૂપીઆ બ્યાજ સાથે પુરેપુરા પાછા આપીશું ત્યાર પછીજ અમે દાગીનો પાછો માગીશું. હું પડે શેઠને ત્યાં જાત પણ અમારો ભરમ ઉઘાડો થઈ જાવ.

અમે અહીં નોકરીના કારણથી આવેલાં તેથી પરદેશી છીએ. વળી કીકીના બાપને રૂપીઆ ૩૫) પગાર મળે છે છતાં પૈસા સંબંધી આવી તાણુ રહે છે, એવી વાત લોકોના જાણવામાં આવે તો અમારું બહુ ખોટું દેખાય. તમને એવી અડચણ નથી, તમારા ઘરમાં કોઈ રજનાર નથી, અને વળી તમારી સ્થિતિ ગરીબ છે, એમ સૌ જાણે છે, માટે કૃપા કરી મારું આટલું કામ કરી આપો.

સહચુલ્હીબાઈ—એન, એ સંબંધી આપણે પછી વિચાર કરીશું, પણ મોતીલાલબાઈ માસિક રૂ. ૩૫) નો પગાર મેળવે છે, છતાં તમને પૈસા સંબંધી આટલી બધી ભીડ કેમ પડે છે તે જરા સમજાવશો? મને તો આ વાત સાંભળી બહુ નવાઈ લાગે છે.

રૂક્મણી—એમાં નવાઈ શેની? અમે જે ધણીધણીઆણી, જે છોકરાં અને એક ચાકર મળી પાંચ માણસનું અમારે ગુજરાન ચલાવવું પડે છે; અને મોઢવારી તો તમે નજરે જુઓ છો. પછી ભીડ કેમ ન પડે? એન, શા વિના ચાલે? ‘ટકાની તોલકી તેર વાનાં માગે.’ મૂળથી અમે રાજેશ્રી રીતે રહેલાં એટલે હવે કરકસર કરવી ફાવતી નથી. એન, અમારા પાટીદાર લોકોના રિવાજ બહુ ગાંડા છે. અમારા વતનમાં જઈને જુઓ તો ગરીબ કે તવંગર સૌને ઘેર ચાકર હોયજ. તેને ખાવું પીવું ને અમુક પગાર આપવો પડે છે. વળી આ ઉપરાંત હજમડી રોજ બૈરાંની તહેનાત ઉઠાવવા આવે તેને પણ રોજ ખાવાનું આપવું પડે. લગ્ન પ્રસંગ હોય ત્યારે પંદર વીસ રૂપીઆ પેઢા કરનાર આસામીનાં છોકરાંનાં શરીર ઉપર પણ પચાસ સાડ રૂપીઆનાં કપડાં હોય છે. હવે જો અમે અમારાં છોકરાંને એ પ્રમાણમાં કપડાં ન પહેરાવીએ તો અમારી નાતજાતમાં અમે કળાઈ જઈએ; અને છોકરાંછંયાં વરાવતાં મુશ્કેલી પડે. અમારી નાતનાં બૈરાં જાતે ધરકામ કરે તે હલકું ગણાય છે.

સહચુલ્હીબાઈ—એતો ખરું, પણ તમે અહીં પરદેશી છો તો તમારા વતનના રિવાજ બાજુએ મૂકી દઈ અહીં ત્રેવડથી રહો. તેમાં શું ખોટું?

રૂક્મણી—એન, હું સાસરા ને પિએર બંનેમાં આવી રીતે ઉછરેલી છું તેથી બહુ ત્રેવડ કરવી ગમતી નથી. અમારા લોકો જેની રીતે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, તેવીજ રીતે હું પણ મારો વ્યવહાર ચલાવું છું. એ સંસ્કારો મારામાં રૂઢ થઈ ગયા છે, છતાં પણ જો તમે મને ત્રેવડ કરવાની રીત બતાવશો તો મારાથી બનશે તેટલી હું મહણુ કરીશ.

સહયુક્તિઆધ—સાંભળો બેન, પ્રથમ તો તમે ચાકરને રજા આપો. તમને જાતે કામ કરવાની ટેવ નથી તેથી શરૂઆતમાં તમને બહુ અધડે લાગશે, એમ માફ ધારવું છે, પરંતુ જ્યાં લગી તમને કામ કરવાની ટેવ પડે, ત્યાં લગી કોઈ બાધને રોકો. તે માત્ર પાણી ભરીને તથા એકવાડ કાઢીને ચાલી જાય, અને ધરતું બાકીનું કામ તમારે જાતે કરી લેવું. ચાકરને ખાવાપીવા સાથે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૨) કે ૩) પગાર આપતાં હશે, એટલે કુલ લગભગ રૂ. ૭) નો માસિક ખર્ચ હશે. આ ખર્ચ બહુ ભારે છે. કામ કરનારીને માત્ર રૂ. ૨) થી ૩) સુધી તમારે આપવા પડશે. આથી દર માસે રૂ. ૪) ઉપરાંતનો બચાવ થશે. વળી તમને ધીમે ધીમે કામ કરવાની ટેવ પડશે. ધરતું કામ કરવામાં કોઈ જાનની શરમ નથી. એથી પૈસાનો બચાવ થશે, અને ચાકર કરે તે કરતાં દરેક કામ સાફ થશે; એટલુંજ નહિ પણ તમારી તાંદુરસ્તીમાં પણ ઘણો લાભ થશે, ખાધેલું પચી જશે અને શરીરે મજબુત થશે. વાડ બેન તમને કાંઈ શીવતાં વેતરતાં આવડે છે ?

રૂક્મણી—હા, શીવતાં સાધારણ આવડે છે. પરંતુ રજા કામ સહેજસાજ કરે છું ખરી, પરંતુ મને વેતરતાં બરાબર આવડતું નથી, તેથી કેટલીકવાર કપડાં બગડે છે. વળી મારાં શીવેલાં કપડાં કીકીના બાપા તેમજ છોકરાં ખસેડ કરતાં નથી, એટલે ઘણું ભાગે તો દરજી પાસેજ શીવડાવીએ છીએ.

સહયુક્તિઆધ—તમે નવરાસના વખતમાં બળે ઘડી મારે ઘેર આવશો તો હું તમને વેતરતાં શીખવીશ. વળી શીવણ કામનો પણ ધીમે ધીમે મહાવરો વધારશો, તો બહુ સારો સુધારો થશે, એટલે દરજીનું ધર શોધવા જવું પડશે નહિ. રૂક્મણીબેન, આપણે ઐરાં ધારીએ તો ઘણી બાબતમાં ત્રેવડ કરી શકીએ. જ્યારે અનાજની મોસમ હોય છે, ત્યારે ઘણું કરીને તે સોંધું મળે છે. મોસમ વિત્યા પછી આપણે ખરીદીએ તો મોંધું પડે છે, માટે ઘરમાં ત્રેવડ કરી પૈસા બચાવી મોસમમાં સામટું અનાજ ભરવું જોઈએ. તમારી કદાચ બદલી થશે તોપણ સારા અનાજના પૈસા તો તરત ઉપજી જશે. સામટું અનાજ લેવાથી અનાજ ભરવાનાં સાધનોની કિંમત તો જોતજોતામાં વળી જાય છે. બેન, એટલું તો ખરું કે અનાજ સામટું ભરો, ત્યારે તેને સંભાળપૂર્વક રાખવું જોઈએ. એદરકારી રાખો તો ઊલટા સોના સાંક થાય છે. ખાવાપીવામાં પણ ડહાપણ વાપરવું. જેમ બને તેમ સારો ખોરાક લેવો. એક પત્રાણી એક આનાની થાય, અને એક રૂપીઆની પણ થાય, માટે આપણે આપણી સ્થિતિને અનુસરીને ખર્ચ રાખવું. સાંભળવા

મુજબ તમારા વતનના રિવાજ પ્રમાણે અહીં પણ તમે ધોખી રોક્યો છે; અને તમારા છોકરાનાં તથા તમારા સ્વામીનાં લુગડાં તે રોજ ધોઈ લાવે છે. ધોખીને હંમેશને માટે ન રોકતા આદમીના કોટ, કપડા વગેરે લુગડાં જેમ જેમ મેલાં થાય, તેમ તેમ એકઠાં કરી રાખવાં, ને પછી સામટાં મહીનામાં બે ત્રણવાર ધોખીને આપવાં. આદમીનું ધોતીકાં, તમારા સાલ્લા, છોકરાનાં ઝભલાં વગેરે તમારા હાથેજ ધોઈ નાખવાં. તમારા વાડામાંજ કુવે છે, પછી અડચણ શાની છે? આથી ધોખીના ખર્ચમાં ઉગારો થશે, એટલુંજ નહિ પણ કપડાં ટકશે એ વધારે. ધરતું કામ કરવામાં શી શરમ છે? કહેવત છે કે 'ધરકા કામ ઓર બાદશાહ બી ગુલામ.' ધરકામ કરતાં લોકો ગમે તેવી ટીકા કે નિંદા કરે તેની દરકાર કરવી નહિ. તમે બજેલાં છો છતાં છોકરાંને ઘેર બણાવવા સાર શિક્ષક રોક્યો છે, એ ખર્ચ પણ નકામું છે. તમારે પોતેજ છોકરાંને બખ્ખે ઘડી બણાવવાં અને બાકીના વખતમાં રમવા દેવાં. આપણા લોકોમાં આજકાલ મોજશોખની વસ્તુઓનો વાપર હદથી જાદે થતો જાય છે. ગરીબ માણસોને ત્યાં પણ બખ્ખે ત્રણ ત્રણ વખત મ્હા પાણી ઉડતાં હોય છે. પાનસોપારી ને તમાકુનું તો પૂછવાનુંજ નથી. મોજશોખની વસ્તુઓમાં જેમ અને તેમ ઓછો ખર્ચ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઘરમાં રીતસર રાંધવું જોઈએ. કેટલાંક માણસોને ત્યાં તો ઈંદાં રાંધવામાં એટલી બધી બેદરકારી રાખે છે કે રોજ દગલાના દગલા રાંધેલું અનાજ ફેંકી દેવું પડે છે; અથવા તો સવારનું ટાડું સાંજે, અને સાંજનું ટાડું સવારે ખાઈ તંદુરસ્તી ખરાબ કરી ડાક્ટર કે વૈદનાં ઘર બરે છે. ગઈ કાલે પેલી જમના અનાજ ઝાડકતી હતી, તે જોઈ હતો દીંગ થઈ ગઈ. તેની બેદરકારીથી એટલું બધું અનાજ ધૂણમાં જતું હતું કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ. જુઓ પેલી જયકુમારીનો સ્વામી માત્ર રૂ. ૨૨) નો પગાર લાવે છે છતાં તેની ત્રેવડને લીધે તેનો સંસાર બહુ સુખી છે. એથી કલહું જોડેના મહોલ્લામાં પેલા ઈજનેર સાહેબ રૂ. ૧૦૦) નો પગાર લાવે છે, છતાં બ્યારે જોઈએ ત્યારે પૈસાને માટે વળખાં મારતા હોય છે. હું તો ધારું છું કે એમના ઘરમાં ઈંદાંને ત્રેવડ કરતાં આવડતી નથી. ગયા દશરાના તહેવારને દિવસે એમનાં છોકરાંને જે સારો પોશાક પહેરાવેલો તે અઠવાડિયા સુધી છોકરાંનાં અંગ ઉપર જોવામાં આવતો હતો. આવી બેદરકારી રાખીએ તો ધણી ગમે તેટલું પેટા કરે તોપણ દીસી આવે નહિ. કાલની કોને ખબર છે? કાલે કાંઈ આશત આવે અમર ઘરમાં રળનાર હોય તેનીજ તખ્ખીઅત ખમડી તો પછી કુટુંબની શી દશા થાય? સગાં વહાલાંનાં.

ઓશીઆણાં થતાં જઘએ તોપણ કોઈ મદદ કરે નહિ, એ ખાતરી રાખજો. સાદી રીતે જીંદગી ગુજારવાની ટેવ બહુ ઉપયોગી છે. આવી ટેવવાળાં માણસ એકદમ દુઃખી થતાં નથી. ઘરનાં બાળકોને પણ સાદી રીતે રહેવાની ટેવ પડે છે, તેથી ભવિષ્યમાં તેઓ બહુ સુખી થાય છે. રક્ષમણીબેન, મેંતો તમને સુખ્ય સુખ્ય બાબતો કહી સંભળાવી; પણ જો આપણે ધ્યાન આપીએ, તો ઘરમાં ઘણી ઘણી બાબતોમાં ત્રેવડ કરી શકીએ. ત્રેવડ કરવામાં પણ ઠણપણ રાખરાની જરૂર છે. મેં તમને વિવેકસર ખર્ચ કરવાની શિખામણ આપી તે ઉપરથી તમે ગાંડાઈ કરતાં નહિ. તમારા સ્વામીની દવાના ખર્ચમાં કરકસર કરતાં નહિ. ઘર ઘોળાવો સાફ કરાવવામાં, ઘરની વસ્તુઓ ચોકખી રાખવામાં અને દૂધ, શાક વગેરે ઉપયોગી ચીજો વાપરવામાં કરકસર કરવાથી લાભને બદલે ઉલટી હાનિ થાય છે.

રક્ષમણી—સહગુણીબેન, તમે મને બહુ અમૂલ્ય શિખામણ આપી છે. તમારા બોધની અસર મારા ઉપર અતિશય થઈ છે. ભવિષ્યમાં મારાથી બનશે એટલી ત્રેવડ કરવાને હું ચૂકીશ નહિ, પરંતુ આ પૈસા સંબંધી તમે મને શું કહો છો ?

સહગુણીબાઈ—બેન, હું ગરીબ છું, પણ કોઈ દિવસ કોઈને ઘેર પૈસા લેવા ગઈ નથી. હું તો મારી જાતમહેનત અને ત્રેવડ ઉપર રહી છું. કોઈની પાસે માગવું ને મરવું એ બંને મારા મનને સમાન છે. હું લખમીલાલ શેઠને ઘેર દાગીના મૂકવા જવાની નથી. તમારી હકીકત સાંભળી મને દયા આવે છે. મેં મહેનત મજૂરી કરી રૂપીઆ ૧૦૦) અત્યાર સુધીમાં બચાવ્યા છે. તેમાંથી તમને રૂ. ૫૦) આપું છું. મારે તમારો દાગીનો જોઈતો નથી. તે પાછો લઈ જાઓ.

રક્ષમણી—હું તમને દાગીનો આપ્યા સિવાય રૂપીઆ લઈ જવાની નથી. આથી મને કરકસર કરવાનું મન થશે. તમે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

સહગુણીબાઈના બોધથી રક્ષમણીની આંખ એકદમ ઉઘડી ગઈ હતી. સ્વામીનો મંદવાડ મટતાં તેણે ચાકરને રજા આપી ને એક બાઈને માત્ર થોડા વખત માટે કામ કરવા રાખી, તથા વિવેકથી ખર્ચ કરવા લાગી. આ સર્વનું પરિણામ એ આવ્યું કે જોતજોતામાં તેની પૈસા સંબંધી બીડ મટી ગઈ. સહગુણીબાઈને રૂપીઆ પાછા આપી દાગીનો પાછો લઈ આવી. ત્રેવડ

ત્રીજો ભાઈ છે, એ કહેવતની તેના ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે પોતે
તો હંમેશાં તે પ્રમાણે વર્તતી, એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે જ્યારે તે વતનમાં
જતી ત્યારે ત્યારે ખીન ખીન ચેવડ કરવાના લાભ સમજાવતી; તથા ખોટી
ખોટાઈની ખાતર રાખેલો નકામો ખર્ચ કરી કરવા બોધ આપતી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કોઈની મરકરી કરવી નહિ.

એક દિવસ કેટલાક છોકરા નિશાળના એટલા ઉપર બેઠા હતા.
નિશાળના વખતને હજી વાર હતી, તેથી શિક્ષકો આવ્યા નહતા. કેટલાક
વિદ્યાર્થીઓ વાંચતા હતા, કેટલાક ગાતા હતા અને કેટલાક રમત ગમત
કરતા હતા. એટલામાં જવળુ નામનો એક વિદ્યાર્થી પાંખાંપીછાંવાળી ટોપી
પહેરીને આવ્યો. એક વિદ્યાર્થીએ જવળુના માથા ઉપરથી તે ઉપાડી લઈ
તેની કારીગરી જોવા માંડી, બોળએ તેના હાથમાંથી તે લઈ લીધી અને
એક પીછું પકડી ટોપીને ઝોળા ખવરાવવા માંડ્યા. મથુર નામના ત્રીજા
છોકરાએ તેના હાથમાંથી તે ઝૂંટાવીને નિશાળના વંડા બહાર નાખી દીધી.
જવળુ તે લેવા દોડ્યો. એટલે પેલા મરકરા મથુરે તેનું દહતર સંતાડ્યું.
જવળુ ટોપી લઈ પાછો આવ્યો, અને જુએ છે તો દહતર મળે નહિ. તેણે
મથુર પાસે ત્રણ ચાર વાર દહતર માગ્યું પણ તેણે ને આપ્યું નહિ, અને
મરકરી કરી ઉડાવનારા જવાબ આપવા લાગ્યો. આથી ને મથુર અને તેના
સોબતીઓ ઉપર બહુ ચીદાયો હતો, એવામાં તેના બે દોસ્તદારો આવ્યા,
તેમણે તેનો પક્ષ કર્યો; તેથી મામલો રસાકસી ઉપર ચલી ગયો. બોલાબોલી
ઉપરથી મારામારીની નૈયારી થઈ હતી. આ પ્રસંગે સુશીલ ત્યાં આવી
ચડ્યો. આ તકરાર થવાનું કારણ જાણી લીધા પછી તેણે બધાને શાંત
પાડ્યા, અને મથુર સામું બોધ કર્યું, કે તમારી આ રીતખાત સારી નથી.
મરકરીમાંથી કેવાં ભયંકર પરિણામ આવે છે, તેની તમને ખબર નથી.
સાંભળો, આ સંબંધી તમને હું એક બે વાતો કહી સંભળાવું છું.

એક દિવસ ઉપર પાસેના ગામના પાંચ છ ગરાશીઆ સેદો લેવા આ
કુટુંબમાં આવ્યા હતા, તેઓ અમારી શેરીમાંથી વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા

જતા હતા. તેમણે જડાં લુગડાં પહેરેલાં હતાં. હાથમાં મોટી મોટી ડાંગો હતી, માથે મોટાં શળીઆં બાંધેલાં હતાં અને પગમાં ગામડીઆ બેડોળ જોડા પહેરેલા હતા. તેમનો એવો વેશ જોઈ અમારી પડોશમાં રહેનાર મદનલાલ નામના છોકરાને તેમની મસ્કરી કરવાનું મન થઈ ગયું. તે કેટલીકવાર લગી તો તેમની પાછળ પાછળ તેમની મારફ હાથ હલાવતો અને મોટી મોટી ફલગો મારતો ચાલ્યો, પરંતુ ગરાશીઆ વાતો કરતા ચાલ્યા જતા હતા, તેથી તેમનું લક્ષ તે તરફ ગયું નહિ. મદન આટલેથી સતોષ પામ્યો નહિ. થોડીવાર આમ ચાલ્યા પછી તે તાળી પાડી ખડખડ હત્યો, તથા લ્હેકાં કરી મોં મરડી, વાંકો વળી વળીને તેમના ચાળા પાડવા લાગ્યો. આથી ગરાશીઆ તેની ઉપર ચીઢાયા, અને એક પોતાના હાથમાંની ડાંગનો ઝપાટો તેને માર્યો, તે તેના લમણામાં વાગવાથી લોહી નીકળ્યું અને તમર ખાઈ નીચે પડ્યો. આ વાત જાણતાં મદનનાં માથાપ તથા સગવડાલાં અને પાડોશીઓ લાકડીઓ લઈ દોડતાં આવ્યાં. બંને પક્ષ વચ્ચે બચકર મારામારી થઈ. મદનના બાપે ક્રોધના આવેશમાં એક ગરાશીઆને જોરથી લાત મારી. તે તેના પેટમાં વાગવાથી બરોળ ફાટી અને તે તત્કાળ ત્યાંજ મરણ પામ્યો. આ ખબર જાણતાં પોલિસ ત્યાં આવી પહોંચી, અને મદનના બાપને તથા બીજા ગુનેગારોને કેદમાં પુર્યા. બંને પક્ષવાળાઓ સામાસામી શરિયાદો માંડી. એકને પુષ્કળ ખર્ચ થયું અને છેવટે મદનનો પિતા તથા બીજા કેટલાક ગુનેગારો કેદમાં ગયા.

વળી હું તમને બીજું એક દૃષ્ટાંત આપું છું, તે પરથી તમારી ખાત્રી થશે કે કોઈ પણ પ્રકારની મસ્કરી કરવાની ટેવ સારી નથી. આપણા લોકોમાં ઘણાને એવી ટેવ હોય છે કે કોઈ કંઈ વસ્તુ બુઝી જાય અથવા બેદરકારીથી રક્ષાતી મૂકે અથવા ખોઈ નાખે, તો તેને ચાનક આપવાની ખાતર મસ્કરીમાં કેટલીકવાર લગી તે સંતાડી રાખે છે, અને પુષ્કળ શંકા મરાવ્યા પછી પાછી આપે છે. આવા બનાવોમાં મસ્કરી કરવા કરતાં ચાનક આપવાનો હેતુ આગળ પડતો હોય છે, છતાં એમાંથી પણ કોઈ કોઈ વખત ખરાબ પરિણામ આવે છે. હું એક વખત પરગામ જનમાં ગયો હતો. ત્યાં પેલા મગનલાલ વકીલના છોકરાના ગળામાંથી રાતમાં હીરાકંઠી નીકળી ગઈ, એ છોકરાની પાસે એક જ્યકુંવર નામની બાઈ સુતી હતી, તેના હાથમાં તે આવી. આ બાઈ ચોર નહતી, પરંતુ છોકરાની માને ચાનક આપવાની ખાતર એ કંઠી લઈ તેણે પોતાના પાકીટમાં રાખી મૂકી. કંઠીની ખોળાખોળ

કેટલોક વખત સુધી ચાલી; પરંતુ તેણે તે પાછી આપી નહિ. એવા હેતુથી કે શોધવામાં વધારે મહેનત પડે, તો ફરીથી તે છોકરાની મા આવી બેઠકારી રાખે નહિ. આવો વિચાર કર્યા પછી તે નદી ઉપર ગઈ. ત્યાં નાહવા ધોવામાં બેએક કલાક નીકળી ગયા. ન્યારે તે પાછી આવી ત્યારે તો વકીલનાં ઘરનાંએ પોલિસના માણસોને લાવી ખડા કરી દીધા હતા, અને જનનાં માણસોનાં ગાંસડાં પોટલાંની વારાફરતી ઝડતી લેવાતી હતી. જિયારી જ્યકુંવર જેવી બહારથી આવી તેવીજ પોલિસને જેતાં બહેબાકળી બની ગઈ, અને શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ. તે પેલા છોકરા પાસે સુતી હતી અને વળી આ ઝડતાના પ્રસંગે ઘણા વખત સુધી હાજર નહતી, તેથી સૌને એના ઉપર વહેમ તો આવતો હતો, એટલામાં વળી પોલિસે એના પાકીટમાંથી પંચની રૂબરૂ કંઠી કાઢી, તેથી એની કમજબતીના પાર રહ્યો નહિ. પોલિસે તેને ન્યાયમંદિરમાં ધસડી. ત્યાં તેના ઉપર કામ ચાલ્યું; તેમાં તેને પુષ્કળ ખર્ચ થયું, છતાં તે કેદમાં ગઈ, તેથી જગતમાં તેની આજરૂને કલંક લાગ્યું અને સગાંવહાલામાં દલકી પડી.

અસહના વખતમાં દારકાના જાહેરા પરસ્પરની મશ્કરી કરવામાંથી એટલા બધા લાભી પડ્યા હતા કે તેમના આખા કુળનો નાશ થયો હતો.

મશ્કરી કરવાથી આવાં વિપરિત પરિણામ આવે છે, તેનાં અનેક દષ્ટાંતો તમને આ જગતમાંથી મળી આવશે. મશ્કરા માણસનું કોઈ ઠેકાણું વજન પડતું નથી, સૌ કોઈ તેને ધિક્કારે છે, વહાલામાં વહાલાં માણસો તેનાં દુશ્મન થઈ પડે છે અને તે સૌની આંખે ચઢે છે. મશ્કરીની બીકથી કોઈ તેની આગળ મનનો પડે! ખોલી વાત કરતું નથી, અને સૌ તેની તરફ અણુવિશ્વાસથી જુએ છે. મશ્કરા માણસને ડગલે ડગલે જીવું ખોલવું પડે છે. જેને સત્ય વહાલું હોય અને સંસારમાં સારા નીકળી આવવું હોય, તેણે કોઈની મશ્કરી કરવાની ટેવ રાખવી નહિ. આ બોધની અસર મથુર ઉપર એટલી બધી થઈ કે તેણે જીવણનું દક્ષતર તરતજ પાછું આપી દીધું; એટલુંજ નહિ પણ બે હાથ જોડી તેની ક્ષમા માગી. જીવણે તેને માફી આપી અને સૌ છોકરાએ તે વાત વિસારી મૂકી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

શક્તિ વિચારી કામ કરવું.

એક દિવસ સુશીલ નિશાળથી છૂટી ઘેર આવ્યો અને પોતાની માતાને કહેવા લાગ્યો કે માણ, નિશાળની મારી પરીક્ષા આવે થઈ ગઈ, તેમાં હું છૂટું ધોરણમાં ઉપર નંબરે પાસ થયો છું. મારી નિશાળમાંથી કેટલાક છોકરા અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થવાના છે, તે મને પણ તમે અંગ્રેજી ભણવા નહિ મૂકો? એથી અને પાંચમા ધોરણમાંથી ધણા છોકરા અંગ્રેજી ભણવા નય છે, ને મેં તો છૂટું ધોરણ પસાર કર્યું છે, તેથી હું ત્યાં સારી રીતે નબી શકીશ, એવી પાકી ખાતરી છે.

મા કહે, તું સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકે એવો છે, એ સંબંધી મને જરાએ શંકા નથી; પરંતુ તું જાણે છે કે તારા પિતા ગુજરી ગયા છે, તેથી મહેનત મળુરી કરી મહા મુશ્કેલીથી હું આપણું ગુજરાન ચલાવું છું. આમ હકીકત છે; છતાં ચાલ, આપણે અને તારા મહેતાજી સાહેબ પાસે જઈએ; અને તેઓ જો સલાહ આપે તો હું તને અંગ્રેજી નિશાળમાં મૂકીશ; ને ત્રણ વરસ મુધી તને ત્યાં અભ્યાસ કરાવીશ. આ વાતચીત પછી મા દીકરો અને મહેતાજીને ત્યાં ગયાં, અને સહગુણીબાઈ મહેતાજીની સલાહ પૂછવા લાગ્યાં.

સહગુણીબાઈ—સાહેબ, મારો સુશીલ અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થવા ઈચ્છે છે, એ સંબંધી આપનો અભિપ્રાય શો છે ?

મહેતાજી—અંગ્રેજી ભાષામાં ધણું ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો છે; વળી તે રાજ્યભાષા હોવાથી ડગલે ડગલે ઉપયોગી છે. સુશીલની અભ્યાસ કરવાની શક્તિ સારી છે, તેથી એના અભ્યાસ પાછળ ખરચેલા પૈસા ઉઘી નીકળશે, માટે સુખેથી એને અંગ્રેજી નિશાળમાં મૂકો.

સહગુણીબાઈ—પણ સાહેબ, એના પિતા ગુજરી ગયા છે; ને મારી સ્થિતિ ગરીબ છે. મહેનત મળુરી કરી પરાકાષ્ઠાએ માંડું ગુજરાન નલાવું છું. એના પિતાને ગુજરી ગયાને દશ વરસ થયાં છે, એટલી લાંબી મુદતમાં મેં ફક્તે પાપે ૧૦૦ રૂપીઆ એકઠા કર્યાં છે, એટલા પૈસા હું એના અભ્યાસની પાછળ ખરચી શકીશ. એ કરતાં વધારે ખરચવાની મારી શક્તિ નથી. વળી

મારો સ્વભાવ એવો છે કે ગમે તેવું કારણ હોય તો પણ કોઈની પાસે કાંઈ માગવું નહિ. મારા મનથી માગવું અને મરવું બંને સરખાં છે, માટે તમે કહો તેમ કરું.

મહેતાજી—તમારી હકીકત સાંભળી મારો વિચાર બદલાયો છે. આ આપણા શહેરમાંજ અંગ્રેજી નિશાળ છે, તેથી એટલી રકમમાંથી તમે સુશીલને માત્ર ત્રણ કે ચાર ધોરણ સુધી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવી શકશો, પણ એટલા અભ્યાસથી એનામાં અંગ્રેજી લખવાની, બોલવાની કે વાંચવાની શક્તિ આવશે નહિ. જે ઓછામાં ઓછું છ કે સાત ધોરણ સુધી અંગ્રેજી શીખવો તોજ એ શક્તિ સાધારણ આવે છે. આપણા લોકો ઘણીવાર મૂર્ખાઈ કરે છે, પોતાની નાણાં સંબંધી શક્તિનો તેમજ છોકરાની મગજશક્તિનો વિચાર કર્યા વગર તેને અંગ્રેજીમાં ધકેલી મૂકે છે; અને જે ત્રણ કે ચાર ધોરણનો અભ્યાસ કરાવી ઉઠાડી લે છે, એટલે ધંધામાં પડ્યા પછી થોડી મુદતમાં જ નજીવું જ્ઞાન નળ્યું હોય તે જતું રહે છે ને તેના સંસ્કાર તો ઠું પણ થોડા ઘણા શબ્દોનું બડોળ પણ રહેતું નથી. પરિણામ એ આવે છે કે છોકરાને અંગ્રેજી કે ગુજરાતી એકે ભાષાનું સારું જ્ઞાન મળતું નથી. અહીંની અંગ્રેજી નિશાળમાં પાંચમા ધોરણ સુધી શીખવાય છે, તેથી છઠ્ઠું ને સાતમું ધોરણ શીખવાને તમારે સુશીલને જોડેના શહેરમાં મૂકવો પડશે. ત્યાં તમારે નિશાળની ફી ઉપરાંત વીસી ખર્ચ આપવું પડશે. હવે જ્યારે તમારી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ સારી નથી, ત્યારે તેને ગુજરાતી સાતમું ધોરણ પુરું કરાવી ખાનગી ધંધે વળાગાડવો, એવી મારી સલાહ છે.

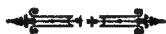
સહગુણીબાઈને આ સલાહ પસંદ પડી, તેથી સુશીલને તેણે એક વરસ વધારે અભ્યાસ કરાવી સાતમું ધોરણ પુરું કરાવી એક ધનરાજ નામના કાપડના વેપારીને ત્યાં માસિક રૂ. ૪)ના પગારથી ગુમાસ્તા તરીકે મૂક્યો.

હવે સુશીલ વિદ્યાર્થી મટી સંસારી બન્યો. ધનરાજને ત્યાં કાપડનો વેપાર હતો. તે સુતર લાવી ખાત્રી લોકોને ત્યાં આપતો; ને બ્રહ્મદેસના બરતું કાપડ વણાવી રંગુન ચઢાવતો. વખારમાંથી સુતર લઈ જઈ ખાત્રી લોકોને આપવાનું; ખાત્રી લોકો જે વણાડ તૈયાર કરી આપે તે લાવી વખારમાં ગોઠવવાનું તથા માલ પરદેશ ખાતે ચઢાવવાનું કામ શેડે સુશીલને સોંપ્યું હતું. વળી ખાત્રી લોકો સુતરમાં ભેગ ન કરે અને માલ ન બગાડે તે

ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ તેનુંજ હતું; તેથી ઘણા વખત તેને ખાત્રી લોકોના કારખાનામાં ગાળવો પડતો. સુશીલ બુદ્ધિશાળી હતો. તેને ધ્યાનપૂર્વક જોવાની ટેવ હતી. તેના ચંચળ મનને નિરૂધ્ધ થઈ બેસી રહેવું મમતું નહિ. જ્યારે ખાત્રી લોકો વણવાનું કામ કરતા, ત્યારે તે કામ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતો; ને કેટલીક વાર તો ખાત્રીની જગા ઉપર પોતે બેસતો; અને શાળ ચલાવતો. આમ કામ કરતાં કરતાં આઠેક મહીનામાં તો તેનો મહાવરો બહુ વધી ગયો. આ કારખાનામાં એક સુંદર નામનો હુલો ખાત્રી બહુ હોશિયાર કારીગર હતો. સુશીલના સારા આચરણ જોઈ તેના તરફ તે બહુ પ્રીતિ રાખતો. આ ખાત્રીએ એક નવી જાતની શાળ શોધી કાઢવા ઘણા વરસથી પ્રયત્ન આરંભેલો હતો. આ શાળની અંદર તેણે એવી યુક્તિથી સાંચાઓ ગોઠવેલા હતા કે એક માણસ દસ માણસનું કામ કરી શકે. હજી આ પ્રયત્ન પૂર્ણ થયો ન હતો તેમાં કામ કામ મુશ્કેલીઓ આવી પડતી હતી. હવે આ ચંચળ તમામ રચના સુંદરે સુશીલને બતાવી ને જે જે અડચણો આવી પડતી, તે ખસેડવા સંબંધી વિચાર કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. સુશીલે એ અડચણો દૂર કરવા સંબંધી ઘણા દિવસો સુધી વિચારો કર્યાં કર્યાં. એક યુક્તિ શોધી કાઢી સુંદર જોડે મળી તે અમલમાં મૂકે ને તેમાં ન શાવે એટલે બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી તે પ્રમાણે શાળમાં ફેરફાર કરાવે. આમ કરતાં કરતાં લાંબી મુદતે તેઓ તેમાં ફાળ્યા. તે બંનેએ મળી ધનરાજ શેઠની મદદથી આ નવી જાતની શાળો ઉભી કરવા વિચાર ધાર્યો. પણ એટલામાં સુંદરને પક્ષાઘાત થયો. તેની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા માંડી. જ્યારે તેને એમ લાગ્યું કે હવે હું બચવાનો નથી, ત્યારે પોતે જન્મકુંવારો હોવાથી પોતાની મિલકતનું મૃત્યુપત્ર કરી સગાંવહાલાંને તે આપી દેવાની વ્યવસ્થા કરી. આ અણી વખતે તે પોતાના વહાલા સુશીલને બૂઝ્યો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે આ નવી શાળની રચના સુશીલ સિવાય બીજાની જાણમાં નથી, અને વળી તે ગરીબ છે ને મને એ તૈયાર કરવામાં એણે બહુ મદદ કરી છે, માટે તે બિચારો રજા ખાશે. એમ ધારી પોતાના મરણ અગાઉ તે શાળ તેણે સુશીલને આપી દીધી.

સુશીલ બહુ ભલો ને મોટા મનનો હતો. આ નવી શાળ પ્રાપ્ત થઈ એમાં પ્રતાપ શેઠનોજ છે, એમ તે ધારતો હતો; તેથી તમામ હકીકત શેઠને જણાવી નવી જાતની શાળો તૈયાર કરાવવા વિનંતિ કરી. વળી તે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે નવી જાતની શાળની રચના હું જાણું છું. જે કે હજી તે

અજમાયશમાં મૂકી નથી; પરંતુ भारी પાકી ખાતરી છે કે તેમાં મોટી ફતેહ મળશે. શેઠ જાતે વૃદ્ધ થયા હતા, અને કંઈ ઈચ્છાઓ નહતું. તેથી તથા નવી જાતની શાળામાં કદાચ ફતેહ ન મળે તો ખરચેલા પૈસા જતા રહે. એવા વહેમથી તેમણે એ કડાકુટમાં પડવાની ચોકખી ના કહી. વળી તેણે જણાવ્યું કે તું જીવાન છે અને એ શાળાની રચનાની તને ખબર છે તો તું સુખેથી ધંધો ચલાવ. તારી સારી રીતભાતથી તથા નીમકહલાલીથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું. સુખેથી કાપડ તૈયાર કરાવ. હું ત કાપડ વેચવામાં બનતી મદદ આપવા ચૂકીશ નહિ.

મકરણ ૧૨ મું.

પારકી આશ સદા નિરાશ.

સુશીલ હવે પોતાના નવા ધંધાની યોજના ઉપર ક્ષણે ક્ષણે વિચાર કરવા લાગ્યો. નવી બનાવેલી શાળા માત્ર નમુના રૂપ હતી. તેમાં લઘુકામ સાદું નહતું. એ શાળા ઉપર કાપડ વણવાનું કામ શરૂ થવાથી થોડી મુદતમાંજ તે ખરાબ થવા સંભવ હતો. આ હેતુથી તેને નમુનારૂપ રહેવા દઈ તે ઉપરથી બીજી સારા અને મજબુત લાકડાની શાળા તૈયાર કરવાની હતી; પરંતુ તે તૈયાર કરવામાં, સુતર ખરીદવામાં, તૈયાર થએલું કાપડ પરદેશ ચઢાવવામાં તથા વણાટ કામ માટે જે માણસો રોકવામાં આવે તેમને પગાર આપવામાં, નાણાંની જરૂર ક્ષણે ક્ષણે પડશે, એમ તેને લાગ્યું. આ સર્વે હકીકત વીગતવાર તેણે પોતાની માતાને જણાવી; અને તે સાથે નાણાં મેળવી આપવા વિનંતિ કરી. માતાએ જવાબ આપ્યો કે મેં તો જીંદગી ધરીને કોઇની પાસે એક પાઈ માગી નથી અને માગવાની પણ નથી. હું મારો ટેક નહિ મૂકું.

સુશીલ કહે માજી, ત્યારે હું કદાચ આપણાં સગાંવહાલાંમાં કેટલાંક ધનવાન છે, તેમની પાસે જઈ ખરી હકીકત જણાવી નાણાંની માંગણી કરું, તેમાં તમને કંઈ અડચણ છે?

મા કહે બાઈ, મને અડચણ તો નથી; પણ ખાતરી રાખજો કે પારકી આશ સદા નિરાશા ભરેલી હોય છે.

સુશીલને હજી દુનિયાનો અનુભવ થયો નહતો; તેથી પોતાની ધંધા

સંબંધી ધારણા પાર પાડવા સાર નાણાં માગવા માટે પ્રથમ તે પોતાના માસા પાસે ગયો. તેના માસાએ બધી હકીકત સાંભળી લઈ જવાખ આપ્યો કે પણ ચાર દિવસ અમાઉ આવ્યો હોત તો સાફ થાત. મારે ગામડામાં ધીરધારનો ધંધો છે. હાલ કાપણીની મોસમ હોવાથી લોકોને પૈસા ધીરવા પડ્યા છે, જેથી ધરમાંના તમામ રૂપીઆ અપાઈ ગયા; એટલુંજ નહિ પણ પાડોશીના રૂપીઆ ૨૦૦) ઉછીના લેવા પડ્યા છે. લાચાર છું, પાસે હોત તો તમને ના કહેત નહિ.

આ પછી સુશીલે પોતાના શેઠને ત્યાં નાણાં માગવા સાર જવાને માટે વિચાર કર્યો. પરંતુ શેઠ વહેમો છે તેથી ના કહેશે એમ ધારી પોતાના પિતરાઈ મામા પાસે જઈ તેણે બધી હકીકત તેમને નિવેદન કરી, રૂ. ૫૦૦)થી ૭૦૦) સુધીની માગણી કરી. મામા સુશીલની સ્થિતિથી સારી રીતે માહિત-માર હતા, તેથી મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે છોકરો હજી નાદાન છે. કદાપિ ધંધામાં ન શાલ્યો તો વિના કારણે રૂ. ૬૦૦) ૭૦૦) ના ખાડામાં ઉતરીશું. એની પાસે મિલકત પણ નથી કે જેમાંથી આ રકમ પાછી લઈ શકાય. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરી મીઠે મોઢે જવાખ આપ્યો કે ભાઈ, સદાના ધંધાને લીધે હમણાં મારો હાથ ભીડમાં ચાલે છે. તારા સાહસને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે પણ નિરૂપાયે ના કહેવી પડે છે.

સુશીલ ત્યાંથી પોતાના મિત્ર પાસે ગયો. તેણે જવાખ આપ્યો કે હજી તું બાળક છે. તને સંસારનો અનુભવ નથી. આટલા બધા વજુદર લોકો આ શહેરમાં રહે છે તેમાં કેટલેને મુશ્યું નહિ, અને તરેજ આ નવી હીકમત હાથ લાગી ગઈ એ મને તો અસંભવિત લાગે છે. તું ફાવવાનો નથી. કરતો હોય તે કર. ખરી નિષ્ઠાથી શેઠની નોકરી કર, એટલે એ તારા પગારમાં વધારો કરી આપશે અને આ દીકરો મુખેથી પેટ ભરશે. આવા શેખચહીના જેવા વિચારો પડતા મૂક, નહિતો ખરાબ થઈશ. રહેવાને નાનું સરખું છાપરું છે તે પણ ગુમાવી બેસીશ. તારા બહાની ખાતર તારા આ તરંગી વિચારોમાં મદદ કરવા હું ચોકખી ના કહું છું.

સુશીલની આ નવી જાતનો ધંધો કરવા સંબંધીની લાગણી એટલી બધી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી કે તેણે આવા નિરાશા ભરેલા જવાબોને ગણકાર્યા નહિ; અને છેવટની અજમાયશ તરીકે પોતાના એક ગૃહસ્થ પિતરાઈ કાકાની પાસે જઈ રૂ. ૫૦૦) ૭૦૦) ધીરવા અરજ કરી. કાકા જમાનાનો ખાધેલો હતો, પૈસા સંબંધી બાબતમાં એવો ચુસ્ત હતો કે પોતાના દીકરાનો પણ

બરેસો કરે નહિ; તો પછી પિતરાઈના દિકરાને નાણું ધીરે એ આશા તો આકાશકુસુમિવત્ હતાં. કાકો-કાંકરીઆની પાળનો કાકો, બવાં ચઢાવી મોં ફરવી બેઠો કે સગા સંબંધીમાં અમે ધીરધાર કરતા નથી. પૈસાની લાલચથી કાકા કાકા કહેતો હોય તો હવેથી ન કહીશ. સંસાર સૌ સ્વાર્થનો સયો છે ને! હજી ઉગીને બહાર નીકળ્યો નથી, તે પહેલાં તો બાઈને ધન-વાન થઈ જવું છે! જા જા કરતો હોય તે કરી આ. શી મિલકત ઉપર નાણું માગવા આવ્યો છે?

ડોસાનાં આ વચન સાંભળી બહો સુશીલ ચકિતજ થઈ ગયો. આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં, ને 'પારદી આશ સદા નિરાશ' એ કહેવત જે એની માતાએ એને કહી હતી તે તરતજ યાદ આવી. રાત દિવસ જેને નવા ધંધા સંબંધી વિચારો આવતા, તેનો ઉત્સાહ નિરાશામાં બદલાઈ ગયો. તેને રાત દિવસ ઉંધ આવતી નહતી. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી શોક કર્યા પછી એક વખત સહુણીબાઈ નિરાંતે બેઠાં હતાં, તેમની પાસે સુશીલ જઈ બેઠો અને નાણું માગવા જતાં જે જે નિરાશા બરેલા જવાબો મળ્યા હતા, તે સઘળા માતાને કહી સંભળાવ્યા અને તે સાથે પોતાની માતાને કહ્યું કે જે તમે મને નાણું સંબંધી મદદ કરો તો હું માફ કામ ઉત્સાહથી ચલાવું.

સહુણીબાઈ કહે, તું જાણે છે કે આપણી સ્થિતિ ગરીબ છે. મહેનત મજુરી કરીને મેં માત્ર ૧૦૦ રૂપીઆ આજ સુધીમાં બચાવ્યા છે. આ ઉપરાંત એક દાગીનો રૂ. ૧૫૦) ની આસપાસની કિંમતનો છે, પણ તે તો એટલા માટે રાખેલો છે કે સુખેદુઃખે કે માંદેસાજે અણીને વખતે કામ આવે. આ સિવાય મારી પાસે બીજું કંઈ નથી.

સુશીલ કહે, જે તમે મને આ દાગીનો વેચીને જે રૂપીઆ ઉપજો તે, તથા રૂપીઆ સો તમારી પાસે છે તે, તેમજ લગભગ રૂ. ૭૫) મારા પગારના જે શેઠને ત્યાં ચઢેલા છે તે, લાવી આપો તો હું ધનરાજ શેઠને મળું; અને જે દરથી ખાત્રી બેઠેને વણવા માટે સુતર આપે છે તે ભાવે મને આપે તો સુથારને મળીને રૂ. ૩૦૦) માં બની શકે એવી નાના પાયાપરની આ નવી દુકાનની શાળ તૈયાર કરાવું. માણ તમે ખાતરી રાખજો કે હું આ નવી શાળમાં શ્વેત શામીશ. દેવચોગે કલામ નિષ્ક્રમ્ય નીવડીશ; તો પણ સુંદરની જુની દુકાનની શાળ આવી પડી છે, તે માટે હવે તે ઉપર કામ કરી રોજ

આઠ આના તો અવશ્ય પેદા કરીશ; અને તમારી પાસેથી લીધેલા રૂપિયા જોતજોતામાં પાછા આપી દઈશ- હું આજણુ થઈને વણકરનો ધંધો કરીશ તેથી લોકો પ્રથમ તો મને હસશે, પણ હું તેની ઠરકાર કરતો નથી. લોકો ભલેને મને તે કહે, 'સુખે રહેવું અને બૂખે મરવું' એ ખરેખરી મૂર્ખાઈ છે. આ કહેવત તમે મને મૂળથી કહેતાં આવ્યાં છે, તે હું બૂલ્યો નથી.

સદ્ગુણીઆઈને પુત્રના વચન ઉપર વિશ્વાસ હતો. તેણે સુશીલની માગણી કમુલ કરી એટલે તે શેઠને મળ્યો. સુશીલની માગણી પ્રમાણે સુતર આપવામાં તેમને જરા પણ અડચણ નહતી તેથી તેમણે હા કહી. આ ઉપરથી સુશીલ શાળાના કારખાનાનું કામ જે મીઠી કરતો હતો તેને મળ્યો, ને તેને નમુનો બતાવી તે પ્રમાણે રૂ. ૩૦૦) ની અંદર એક શાળ તૈયાર કરાવી શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી જાતેજ વણવાનું કામ કરવા લાગ્યો. આ નવી શાળથી તે ઝડપથી અને સારો માલ તૈયાર કરવા લાગ્યો. આથી તેને દરરોજની રૂ. ૨) મળુરી પડવા લાગી. આ જોઈ સદ્ગુણીઆઈના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. છોકરો રળીને જે લાવે તે સઘળી રકમ જીતી રાખતી. આથી જે વરસમાં તેની પાસે લગભગ રૂ. ૧૫૦૦) ની મુઠી એકઠી થઈ. જેમ જેમ પૈસા એકઠા થતા ગયા તેમ તેમ સુશીલનો કામ કરવાનું કિસાહ પણ વધતો ચાલ્યો. આ મુઠીમાં તેણે એક મોટા પાયા પર નવી ઢાંચની શાળ ઉભી કરી અને જીતી શાળ ઉપર ખાત્રી રોકી પોતે નવી શાળ ઉપર કામ કરવા લાગ્યો. દોઢેક વર્ષ આ પ્રમાણે કામ ચાલ્યું એટલે તેની પાસે સારી રકમ એકઠી થઈ. માલ એવો સફાઈબંધ ને સારો નીકળતો કે સુશીલના કારખાનાના માલની માગણી રંજનથી ઉપરાઉપરી આવવા લાગી. હવે શેઠ પોતાની વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે તથા સંતાન ન હોવાથી ધંધો બંધ કર્યો. સુશીલે શેઠની રજા લઈ પોતાની પદરથી સુતર ખરીદી માલ બનાવી રંજનના આડતીઆ ઉપર મોકલવા માંડ્યો. આથી સુશીલને એટલો બધો નફો થવા લાગ્યો કે થોડી મુદતમાં બીજી દશ શાળો મોટા પાયા પર ઉભી કરી. હવે સુશીલે તમામ કામ કારીગરો પાસે કરાવવા માંડ્યું અને પોતે સુતર ખરીદવામાં, માલ પરદેશ ચલાવવામાં, તથા કારીગરો ઉપર દેખરેખ રાખવામાં પોતાનો ધણો વખત માળવા લાગ્યો અને કિસાબ રાખવાનું કામ પણ જાતે કરવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખેડા વહેમો, જુગાર તથા ખુશામતથી દૂર રહેવું.
કંજુસાઈ દરેકે નહિ.

પોતાના કારખાનામાં કામ કરતાં કારીગરો પાસેથી કેમ કામ લેવું તે સુશીલ સારી રીતે સમજતો હતો. એમની સાથે તે બહુ માયાળુપણે વર્તતો. પોતાના કુટુંબના જેવા માણસો ગણીને તે તેમની તરફ અત્યંત પ્રીતિ ને મમતા રાખતો. કારીગરોમાંથી કોઈ માદો પડે તો સુશીલ જાતે દાકતરને તેડવા જતો, તથા દવા લઈ આવી પાતો અને રાત દિવસ હાજર રહી બીજા ઉપચારો કરતો. એક વખત તેના કારીગરોના મહોલ્લામાં લાલ લાગી. આ વાતની ખબર પડતાં સુશીલ પવન વેગે ત્યાં દોડ્યો, અને જોયું તો પોતાના કારીગરોમાંના બે જણનાં ઘર બળતાં દીકાં. એક કારીગરનાં બેરી છોકરાં ઘરમાં રહી ગયાં હતાં તેથી આસપાસના માણસો શોરબકોર કરી રહ્યાં હતાં. સુશીલને આ વાતની ખબર પડતાં એક પાડોશીના ઘરમાં જઈ જાતે નિસરણી ઉંચકી લાવ્યો અને તેને પછીતની બારીએ મૂકી ઉપર ચઢ્યો; પરંતુ તે અંદરથી વાસેલી હતી, તેથી એક બે બીજા માણસની મદદ લઈ તે તોડી પાડી અને અંદર રહી ગએલા તમામ માણસોને ગભરાયા સિવાય એકે એકે સાવચેતીથી બહાર કાઢ્યાં. પછી તે પોતાના કારીગરો પાસે ગયો, અને તેમને જણાવ્યું કે તમારાં ઘરનાં તમામ માણસોને સહીસલામત બહાર બહાર કાઢ્યાં છે. તમે ગભરાશો નહિ. મારાથી બનશે એટલી નાણાં સંબંધી મદદ પણ હું તમને આપીશ. આવી રીતે દિવસો આપી લાલ ઓલવાયા પછી તેમના સામાનની વ્યવસ્થા કરી સુશીલ બંને કારીગરોને તથા તેમના કુટુંબનાં માણસોને આગ્રહપૂર્વક પોતાને ઘેર તેડી ગયો અને જાણે તેઓ પોતાનાં કુટુંબનાં માણસો હોય તેમ તેમની સાથે માયાથી વર્તવા લાગ્યો. એટલુંજ નહિ પણ બીજે દિવસે એણે કડીઆ સુથાર બોલાવી બળી ગએલાં ઘર નવેસરથી કરાવવાનો આરંભ કર્યો. ઘર પુરાં થતાં એકાદ માસ લાગે એમ હતું, તેથી બંને કારીગરોએ ઘર બાડે લઈ તેમાં રહેવા જવાને માટે ઇચ્છા દર્શાવી, પણ સુશીલે તેમને જવા દીધા નહિ. જ્યારે ઘર નવેસરથી પૂર્ણ થયાં અને તેમાં ખુટતું રાચરચીલું વસાવ્યું ત્યારેજ સુશીલે આ બંને કુટુંબો તેમ રહેવા જવાની રજા આપી. થોડા દિવસ વિત્યા પછી આ બંને કારીગરો ઘર બંધાવતાં ગએલા ખર્ચનો હસ્તાવેજ કરી આપવાને પોતાની મરજીથી સુશીલ પાસે આવ્યા. સુશીલની પૈસા સંબંધી રીતિ હજી

બહુ ઉત્તમ પ્રકારની થઈ નહતી, તોપણ તેણે આ પ્રસંગે બહુ મોટું મન દેખાડ્યું. તેણે આ બંને કારીગરોને ખુલ્લેખુલ્લું જણાવી દીધું કે થયેલા ખર્ચનો ચોથો ભાગ તો હું માંડી વાળવાનો છું, અને બાકી રહેલી રકમ પેટે દરતાવેજ કરી આપવાની જરૂર નથી, પરંતુ જે તમારી સ્થિતિ સુધરે તો ધીમે ધીમે એ રકમ મુદ્દે મુદ્દે પાછી આપજો. આ દેવું પૂરું થતાં લગી હું તમને સવાયો પગાર આપીશ. વધારાનો પગાર તથા મૂળ પગાર-માંથી જે કંઈ પણ બચે તો તે આ દેવા પેટે આપજો સુશીલનું આપું મોટું મન જોઈ સમજા કારીગરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા.

સુશીલના પરિચયથી તેના અજ્ઞાન કારીગર વર્ગને બહુ લાભ થયો હતો. ભૂતપ્રેત, ઝોડઝપટ, મંત્રજંત્ર, મુઝ્યોટ વગેરે વહેમો કારીગર વર્ગમાં ધરધાસીને બેઠા હતા. જે કોઈ સાળું માંડું થાય અગર મરણ પામે તો આ અભણ અને અજ્ઞાન લોકો તરતજ એમ માની લેતા કે ધંધાની અદે-ખાઈથી કોઈએ કામણુદુમણુ કર્યા છે. તેઓ દવા કરવાને બદલે ભુવાને બોલાવી અનેક ગાંડા ઉપાયો કરી પૈસાની ખરાબી કરતા તથા જે માણસના ઉપર વહેમ આવતો હોય તેના ઉપર ઉશ્કેરાઈને વેર લેવાનો પ્રયત્ન કરતા. આ ઉપરાંત કારીગર વર્ગ અનેક દુર્વ્યસનોનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, જેના પરિણામે તેમનું જીવન અને તેમની સ્થિતિ દયાજનક હતાં; પરંતુ સુશીલના સતત ઉપદેશને લીધે તેના કારીગરો વહેમ અને વ્યસનથી મુક્ત થયા હતા, અને તેથી તેમની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધરતી જતી હતી.

એક વખતે ખાત્રી લોકોના મહોદલામાં એક કિમિયાગર આવી ચઢ્યો. તેણે જોગીનો વેશ ધારણ કરેલો હતો, અને અનેક ઢોંગ કરી આ અજ્ઞાન કારીગરોનો બહુ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. ખાત્રી લોકો એને પવિત્ર માની રોજ સીધાં આપતા અને જમાડતા. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ વિત્યા પછી આ ઢોંગી બાવાજીએ કેટલાક ખાત્રી લોકોના દેખતાં પોતાની ઝાળીમાંથી એક રૂપાનો કડકો કાઢ્યો, અને પછી કોઈપણ પ્રકારની વનસ્પતિનાં પાંદડાંનો રસ તેના ઉપર ચોપડી ચલમમાં મૂકી ચલમ સળગાવી. ચલમ પી રહ્યા પછી તેણે તે એક ઠેકાણે ઠાલવી, અને એક કારીગરના હાથમાં ચાપીએ આપી કહ્યું કે બચ્યા, જા અને અંદરથી જે નીકળે તે લાવ. બધા ખાત્રી લોકોના દેખતાં તે ચલમના અંગારામાંથી સોનાનો કડકો લઈ આવ્યો. ભોળા અને અજ્ઞાન ખાત્રી લોકો આ બંનાવ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. હવે

તેઓ લોભને વશ થઈને બાવાજીને કાલાવાલા કરવા છાંઆ કે કૃષ્ણ કરીને અમને સોનું બનાવી આપો.

બાવાજી—મારાથી એ કામ બની શકશે નહિ, કેમકે મારા ગુરૂએ મને ના કહી છે. મને ગુરૂનો હાથો પ્રાપ્ત થયો છે તે જાણવાની ખાતરજ મેં આ કિસ્સો તમારી રૂબરૂ કરી દેખાડ્યો છે, બાકી હું કોઈ દિવસ આવા ચમત્કારો કરી દેખાડતો નથી. આવી રીતે બનાવેલું સોનું અમારે તો કથીર સમાન છે. ના છુટકે બીજાને બનાવી આપીએ તો નબે, પરંતુ અમારા પોતાના લોભની તરફ નજર કરીએ તો આ કિસ્સો તદ્દન નિરૂપયોગી છે, એ ખાત્રી રાખજો.

સોનું બનાવી આપવા માટે ખાત્રી લોકો જેમ જેમ બાવાજીને વધારે વિનંતિ કરતા ગયા, તેમ તેમ બાવાજીના પગમાં વધારે જોર આવતું ગયું, અને પુષ્કળ ઢોંગ સાથે આનાકાની કરવા લાગ્યા. ખાત્રી લોકોએ આ વાત હવે મુલતવી રાખી; અને બાવાજીની ખુબ ચાકરી કરવા માંડી તથા પાકાં સીધાં આપવાં શરૂ કરી દીધાં. દશેક દિવસ પછી વળી શરીરે ખાત્રી લોકોએ બાવાજીને કાલાવાલા કરવા માંડ્યા. આ વખતે બાવાજીએ કંઈએક કામ ઢાળ્યા; પણ હજી પુરેપુરી હા કહી નહિ. વળી એક અડવાડીઆ પછી જ્યારે ફરી ખાત્રી લોકોએ કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, ત્યારે પુષ્કળ આનાકાની સાથે બાવાજી મહારાજને રૂપાનું સોનું કરી આપવા કમુલ કર્યું; અને તે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે રૂપાની સાથે અમુક પ્રમાણમાં સોનું મેળવીશું તો બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું સોનું બનશે. વળી તમારી અંકેકજાણની જુદી બધી મૂકવાની મને બહુ મહેનત પડશે. માટે જો તમે બધા એકી સાથે રૂપું ને સોનું લાવો તો મને બહુ સવડ બરેલું થઈ પડશે. લોભાને અજ્ઞાન ખાત્રી લોકોએ આ વાત સાચી માની. લોભને વશ થઈ લગભગ પાંચેક ખાત્રી લોકોએ બાવાજી મહારાજને રૂપું અને સોનું લાવી આપવાની તજવીજ કરવા માંડી. આ પાંચમાંથી બે માણસો સુશીલના કારખાનામાં કામે જતા હતા. તેમની પાસે રૂપું જોઈએ તેટલું નહતું, તેથી સુશીલ પાસે જઈ રૂપીઆ બાજે લાવી તેનું રૂપું ને ચાંદી ખરીદી બાવાજીને આપવાનો નિશ્ચય કરી તેઓ સુશીલ પાસે ગયા. સુશીલે તેમની બધી વાત સાંભળ્યા પછી જવાબ આપ્યો. એ માણસ બાકો નહિ, પણ કુતારો હોવો જોઈએ. તમને એ જરૂર ઠીકી નથી. સોનું એ તરત છે, તેથી કોઈપણ વસ્તુની મેળવણીથી

એ બનવું જ નથી. અત્યાર સુધીમાં કોઈ સોનું બનાવી શક્યું જ નથી. સોનું બનાવી આપવાની વાત કરે તે સંધળા ધુતારા છે. આવી રીતે આ જગતમાં હજારો માણસો ઠગાયા છે. તમે ભૂલેયુકે પણ આ વાત સાચી માનશો નહિ. ત્રણેક વસ્તુ ઉપર એક ધુતારો સોનું બનાવી આપવાની લાલચમાં નાખી મારા એક પાડોશીનું ઘરેણું અને રોકડ મળી રૂ. ૨૦૦૦) ની મતા ચોરી ગયો છે, માટે છાનામાના ઘેર જાઓ અને આવા બાવાજીનો ભરોસો કરશો નહિ, તેને કંઈ આપશો નહિ તથા તેની પાસે જશો નહિ. જે કોઈ આ બાવાજીના ફંદામાં ફસાશે તે અવશ્ય ઠગાશે અને બીજા માંગતો થઈ જશે. જે એને સોનું બનાવતાં આવડે છે, તો પછી આમ બીજા માગીને શા માટે ખાય છે? સોનું બનાવી વેચીને તે પૈસા ત્રડે મહેલ બંધાવતાં તથા ગાડી ઘોડા દોડાવતાં એને નથી આવડતું?

એક કારીગર—એના ગુરૂએ એને એ કિસ્સો શિખવ્યો છે, પણ એવી સંસ્તે કે એણે સોનું બનાવવું નહિ.

સુશીલ—જ્યારે સોનું બનાવવું નહિ એવી ગુરૂની આજ્ઞા છે, ત્યારે તમારી રૂમરૂ એણે ગુરૂની આજ્ઞાનો ભંગ કરી સોનું કેમ બનાવ્યું? વળી જ્યારે ગુરૂની ધમ્મજા એવી હતી કે ચેલાએ સોનું બનાવવું જ નહિ તો પછી ચેલાને એ હુન્નર શીખવવાની જરૂર શી હતી? તમારે કોઈ બીજા અગત્યના કામ સાર રૂપીઆ જોઈતા હશે તો હું સુખેથી આપીશ, પણ આ કામ માટે તો હું તમને એક પાઈ પણ નહિ આપું; એટલું જ નહિ પણ હું તમને બલામણુ કહું છું કે તમે બીજા કોઈની પાસે પણ નાણાં માંગવા જતા નહિ. તમે આ રસ્તે ચલશો તો ખરાબ ખુવાર થઈ જશે. ચલમમાં તમારા દેખતાં રૂપાનો કડકો મુક્યો હશે, અને પછી તમારી નજર ચુકવીને રૂપાનો કડકો કાઢી લઈ તેની જગ્યાએ સોનાનો કડકો મુક્યો હશે અથવા બીજી રીતે કંઈ પણ ગોટાળો કર્યો હશે, એ ખાત્રી રાખજો.

સુશીલના કારીગરો સુશીલને દેવ જોવો ગણતા હતા, અને તેનાં વચનો ઉપર તેમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તેથી ગમે તેમ થાય તો પણ આ કામમાં પડવું નહિ એવો નિશ્ચય કરી તેઓ ઘેર ગયા અને ફરીથી બાવાજી પાસે ગયાજ નહિ.

કિમિયાગર બહુ ચાલાક હતો. થોડા વખતમાં જ તે સમજી ગયો કે જે માણસોને કોઈએ ફરવી નાખ્યા છે, અને જે હવે દીવ થશે તો બીજા

માણસો પણ વખતે ફરી જશે. માટે જે બધા હાથમાં આવે તે બધા અગિઆરા ગણવામાંજ લાભ છે. આવા વિચારથી તેણે મોહન નામના ખાત્રીને હાથપર લીધો, અને તેને તથા તેના બાઈને ફસાવ્યા. આ બંને બાઈઓએ પોતાના ઘરમાં સોતા રૂપાના જેટલા દાગીના હતા તેટલા બધા બાવાજીની સમક્ષ રજુ કરી, એટલુંજ નહિ, પણ પાડોશી પાસેથી રૂપીઆ ઉછીના લઈ તેની ચાંદી દ્વારા બાવાજીને આપી. બાવાજીએ મોહનની સમક્ષ આ સર્વ બટ્ટામાં મૂક્યું. ને ધીનો દીવો સામે મૂકી ગૌમુખીમાં હાથ નાખી જપ કરવા બેઠો. મોહન બાવાજીને એક પળ પણ સુનો મૂકતો નહિ. રાત્રે પણ મોહન બાવાજી સાથે ઉળંગરો કરતો. આમ કરતાં કરતાં એક રાત્રે ઉળંગરો સહન નહિ થવાથી તેણે ઉઘવા માંડ્યું, એટલે બાવાજી લાગ સાધી તમામ સોતું રૂપું અને દાગીના લઈ રસ્તે પડી ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં મોહન ઉઠ્યો અને બાવાજીને જોયા નહિ કે તરતજ છાતી કુટવા મંડી ગયો. આસપાસનાં ગામોમાં ઘણીએ તળવીજ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ પોલિસને ફરિયાદી કરી, તેથી સરકાર તરફથી તળવીજ થવા માંડી, પણ ઘણા દિવસ સુધી કંઈ પણ બાળ લાગી નહિ. મોહનને તો હવે પડ્યા ઉપર પાડુ થવા લાગી પૈસાના પૈસા ગયા અને વળી ગામમાં તેની મસ્કરી થવા માંડી. સુશીલના પેલા બે કારીગરોએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેઓ ખરા અંતઃકરણથી સુશીલનો આભાર માનવા લાગ્યા. સુશીલેજ તેમને આ આશ્તમાંથી બચાવ્યા એ બાબતની તેમને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ, તથા સુશીલના વચનો ઉપર તેમને વિશ્વાસ હતો તેમાં અતિશય વધારો થયો.

ચાલો હવે આપણે પેલા કિમ્બાગર મહારાજ તરફ નજર કરીએ. મોહનને ને તેના બાઈને ઠગીને ચાલ્યો ગયો, ત્યાર પછી પોલિસે ઘણી તળવીજ ચલાવી, પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. આખરે લાંબી મુદતે એક દાગીનો વેચવા જતાં દૂરના એક શહેરમાં તે પકડાયો. પોલિસે તેની ઝડતી લીધી, પણ આ એક દાગીના સિવાય બીજું કંઈ એની પાસેથી નીકળ્યું નહિ; કેમકે જે જે દાગીના તથા રોકડ તે ઠગીને લાવ્યો હતો, તે સર્વ તેણે ઉડાવી દીધું હતું. આ ઉપરથી પોલિસે તેને કોરટમાં ધસડ્યો. તેના ઉપર કામ ચાલ્યું તેમાં ગુનો સાબીત થવાથી તે કેદમાં ગયો, એટલુંજ નહિ પણ અમુક રૂપીઆ દંડ થયો, તથા દંડ તરીકે જે રકમ વસુલ થાય તે મોહનને તથા તેના બાઈને આપવાનો ફરિયા થયો. આ ઉપરથી કિમ્બાગર

ગર પાસે સ્ત્રી સ્ત્રી મિલકત છે તેની તજવીજ કરવાની મોહનને જરૂર પડી. ધનજીભાઈ નામના એક વેપારી ઉપરનો કાગળ મેળવીને તે કિમયામરના વતનમાં ગયો અને ધનજીભાઈને ઘેર મુકામ કર્યો તથા પોતાની તમામ હકીકત કહી સંબળાવી; ત્યાર પછી ધનજીએ કિમયાગર સંબંધી વિગતવાર હકીકત મોહનને કહેવી શરૂ કરી.

ધનજીભાઈ—મોહન, આ કિમયાગર મહારાજ એક વાણિજ્યાનો છોકરો છે. એના પિતાનું નામ મૂળચંદ હતું. તેની પાસે ૪૦-૫૦ હજાર રૂપિયાની મુડી અને વાર્ષિક ઉપજ ૩-૪ હજાર રૂપિયાની હતી છતાં તેની કંજુસાઈનો પાર નહતો. એક પાઈ ખરચવી અને મરવું એ બંને મૂળચંદ બાઈના મનમાં એક સરખાં હતાં. તે એટલો બધો કંજુસ હતો કે ભોકો તેને મસ્કરીમાં મારવાડી શેઠ કહેતા. અનાજ, શાક વગેરે લેવા જાય ત્યારે સાંધામાં સાંધું જોઈ સહેલું કોહેલું લઈ આવે. તેના દેણદારોમાંથી કોઈ કોઈ વાડીઓ કરતા. તેઓ ભેટ તરીકે કોઈ વખત શાક આપી જતા. એ શાક ઘરમાં બગડી જાય તે બસે, પરંતુ બૈરીને વધારે શાક કરવા દે નહિ, અથવા દોષને આપવા દે નહિ. જો કોઈ વખતે ઘરમાં વધારે રંધાણું હોય તો ઘરનાં બધાં માણસના ભોગ મળતા. જ્યાં લગી એ ખાવાનું પુરું ખપી રહે નહિ ત્યાં સુધી ઉનું રંધવા દેતો નહિ, અને ઘરનાં તમામ માણસને ટાહું ખાવાની શરૂ પાડતો. પોતે શરીર ઉપર પુરાં કપડાં પણ પહેરતો નહિ. એક ડગલો શીવડાવે તે દશ વરસ લગી નભાવે, અને તે શટીને ચીથરા થઈ જાય ત્યારેજ ના છુટકે બીજો શીવડાવે. ઘરનાં માણસોને કપડાં લાવી આપવામાં પણ તે એટલીજ કંજુસાઈ કરતો. જોડા પહેરવાની તો તેણે બાધા લીધી હતી. બાઈ મોહન, તેની કંજુસાઈની શી વાત કરવી ! બાંધણાં લૂલાં, લંગડાં વગેરે ખરાં બીખારીને પણ તે કદી એક પાઈ સરખીએ આપતો નહિ. ગામમાં દોરને પાણી પીવાની બહુ આપદા હતી, તેથી એક હવાડો બાંધવાનો હતો. ગામના સારા સારા માણસો જેમણે આ બા વાત ઉપાડી લીધી હતી, તેઓ બ્યારે ઘરમાદાની ટીપ લઈ તેની પાસે આવ્યા ત્યારે લડવા ઉભો થયો, અને તેમાં એક પાઈ પણ ભરી નહિ. કોઈ સગું વહાણું ઘેર મેખાન તરીકે આવે તો એક દહાડો પણ પોપાય નહિ. અરે, એની કંજુસાઈથી તો તોળા ! બજારમાં માલ લેવા જાય ત્યાં દુકાનદારો વસ્તુની વાજની કિંમત કહે છતાં એટલી કિંમત આપવાને એટલી બધી માથાદોડ કરે કે દુકાનદાર ખરેખર કંટાળી જાય. આખા

ગામના દુકાનદારો એના સ્વભાવથી માહીતગાર થઈ ગયા હતા, તેથી ચીજ દુકાનમાં હોય તોપણ તેને આપવાની ચોટખી ના કહે. તેની ગૃહસ્થાઈના પ્રમાણમાં તેના ઘરમાં રાચરચીલું નહતું. બિચારો ક્યાંથી વસાવે? પૈસા ખરચતાં તેનો જીવ ચાલતો નહિ. રખેને કોઈને કાંઈ ધસારો થઈ જાય એમ જાણી તે કોઈની સાથે માયા કરતો નહિ; કુટુંબનું કોઈ માણસ માંદું પડે અને મરે તો બલે, પણ તે ડાકટર કે વૈદને આંગણે બાંધતો નહિ. સવારમાં ઉઠીને ગામડામાં ઉઘરાણી જાય, તે છેક સાંજે ઘેર આવીને જમે. આવા કંજુસ માણસનું મોં સવારના પહોરમાં સૌથી પહેલું જોવામાં આવશે તો કાંઈ નુકસાન થશે અથવા આખો દિવસ ઉદાસીમાં જશે એવો વહેમ પાડોશીઓમાં પેશી ગયો હતો, અને તેથી સવારના પહોરમાં તેઓ તેમનાથી દૂર રહેવાને પ્રયત્ન કરતા. રખેને ધન ચોરાઈ જશે એમ ધારી નાણાંની પેટી પાસે તે હંમેશાં સુધ રહેતો. આવી રીતે મહા કષ્ટ અને કંજુસાઈથી એકઠા કરેલા ધનને તેના દીકરા અમરચંદે તેના મરણ પછી બહોળે હાથે ઉડાવવા માંડ્યું. અમરચંદની નજીકમાં એક ગોલો રહેતો હતો, તે વ્યસની તથા જુગારી હતો. અમરચંદ શેઠના પૈસા તરફ એની નજર ક્યારનીએ દોડી હતી. મૂળચંદ શેઠના મરણ પછી એણે ધીમે ધીમે ઘરમાં પગપેસારો કર્યો. અત્યંત ખુશામત કરી તેણે અમરચંદની પ્રીતિ મેળવી. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે અમરચંદને તેડી તે રોજ સાંજે ગામ બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. ત્યાં સંકેત પ્રમાણે બીજા જુગારીઓ પણ આવવા લાગ્યા. લાંબા સહવાસે અમરચંદને એ ટોળીની સાથે માયા થઈ. પરિણામે અમરચંદને સોજતની અસર ખરેખરી થઈ ગઈ. તેના દુષ્ટ દોસ્તદારોની સાથે તે પણ જુગાર રમવા તથા વ્યસન કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ એ દુષ્ટો અમરચંદને ઘેર આવવા લાગ્યા. અને તેમાજ ઘરને જુગટાનો અખાડો બનાવી મૂક્યું. અમરચંદની મા તથા ઐરી રાત દિવસ અતિશય કંકાસ કરવા લાગ્યાં, પણ તેમને એ જરાએ લેખવતો નહિ. હજારો રૂપિયાનું ઉપરાઉપરી પાણી થવા માંડ્યું. રોકડ રકમ ગુમાવી બેઠો એટલે ઘરેણા ઉપર ત્રાપ આવી. તેણે એક પછી એક દાગીના વેચવા માંડ્યા. મા તથા ઐરીના ચોધાર આંસુની પણ એણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. ઘરેણું વટાવી રહ્યા પછી ધર તથા ખેતરોનો વારો આવ્યો. તે પણ સાનમાં લખી આપી પૈસા લાવી જુગાર તથા વ્યસનમાં બહોળે હાથે ઉડાવ્યા. હજી આટલેથી પણ એને સંતોષ ન વળ્યો ત્યારે અંગ ઉધારે નાણાં લાવી ઉડાવવા લાગ્યો.

જ્યારે કોઈ ધીરનાર રહ્યું નહિ ત્યારે તે થાક્યો, અને તે સાથેજ એનો ભરમ પણ ઉઘાડો થઈ ગયો. આખા ગામમાં એની અપકીર્તિ થવા લાગી. લોકો એક પછી એક એને ઘેર ઉધરાણી આવવા લાગ્યા. એક લહેણદાર એના ઘર ઉપર જપ્તી લાગ્યો અને બીજાએ એને કેદમાં પકડાવ્યો. હવે એના કુટુંબની પુરેપુરી દુર્દશા આવી ગઈ. છોકરાંને લઈ રડતી કઠળતી પિએર ગઈ અને તેની મા બાડાનું ઘર લઈ તેમાં રહી. કોઈ પાડોશીને દયા આવે ને કાંઈ અપાવે તે ખાતી, નહિ તો બિચારી લાંઘણો કરતી. દુષ્ટ અમરચંદ્રને હજી સાન વળી નહતી. કેદમાંથી છૂટ્યા પછી પણ એણે એવાંજ લક્ષણો જનરી રાખ્યાં. પોતે સાધુ તથા કિમિયાગર બની જ્યાં ત્યાં ભટકવા લાગ્યો. ભાઈ મોહન, તમારા કહેવા ઉપરથી વળી જણાય છે કે તે બીજાવાર પણ કેદમાં ગયો છે. ભુંડા કામોનું પરિણામ હંમેશાં ભુંડુંજ આવે છે. તમે હવે મન વાળી પાછા ઘેર જાઓ. એની પાસે કંઈ પણ નથી. તેથી કોરટે તમને બદલા તરીકે આપવા ધારેલી રકમ તમને મળનાર નથી. આ સર્વ હકીકત સાંભળ્યા પછી મન વાળી મોહન પોતાને ગામ પાછો આવ્યો.

હવે મોહનની દુર્દશા આવી. જે પાડોશીને ત્યાંથી રૂપિયા લાગ્યો હતો, તેણે દાવો કરી ઘર હરાજ કરાવી પોતાનાં નાણાં વસુલ કર્યાં. વળી તે જે શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી પોતાની શાળ ઉપર માલ બનાવી પાછો આપી આવતો, તેને પણ મોહનની દુર્ગળ દશા જોઈ અણવિશ્વાસ કિત્પત્ર થયો, તેથી માલ આપવો બંધ કર્યો. આથી મોહનના કુટુંબને બૂખે મરવાનો વખત આવી લાગ્યો. છેવટે મોહનની દૃષ્ટિ સુશીલ તરફ ગઈ. એક દિવસ રાતના વખતે તે સુશીલ પાસે ગયો, અને યુક્તિથી કહેવા લાગ્યો કે જે એકાદ શાળ ઉપર તમે મને કામ કરવા દેશો તો તમારી મારા ઉપર મહેરબાની થશે. જે કદાચ ખાલી ન હોય અને નવી બનાવી આપશો તોપણ હું તે નિમયસર ચલાવીશ, અને તેથી તે પાછળ ખરચેલાં તમારાં નાણાં જરૂર નહિ.

સુશીલ—તમે તો કોઈ શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી માલ બનાવો છો ને?

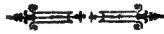
મોહન—હાજી, એ વાત ખરી છે, પરંતુ શેઠનો સ્વભાવ સારો નથી તથા ડગલે ડગલે વાંધા પડે છે અને વારંવાર અપમાન કરે છે, માટે આપનાજ કારખાનામાં આવવાની મારી ઇચ્છા છે. આપ ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મ્યા છો અને દેવ જેવા છો, આપના હાથે જશરેખા છે, આપના

કારખાનામાં જે રહે છે તે સર્વ સુખી થાય છે, આપનું ભાગ્યજ મોટું છે; નાતજાતમાં તથા ગામમાં આપની વાહવા ખેલાય છે, તેમજ આપને ત્યાં રહેનાર કારીગરોની બહુ આબરૂ ગણાય છે, માટે હું પણ આપના કારખાનામાંજ આવવા ઇચ્છું છું. મારા શેઠ તો મને રાખવાને આજીજી કરે છે, પણ હું તે આજીજીને હવે ગણકારવાનો નથી. તમે તમારા કારીગરોને જીવતદાન આપ્યું છે. વળી તમારી ઉદારતા રાજા બોજ જેવી છે. તમારા કારીગરો તમારો મદદ અને ઉદારતાથીજ દીપી નીકળ્યા છે. આપને જોઈને મને તો એમ લાગે છે કે જાણે કળિયુગમાં ખીજા ધર્મ-રાજાજ નન્મ્યા ન હોય !

મોહન હજી વધારે ખેલવા જતો હતો, એટલામાં સુશીલે તેને અટકાવીને કહ્યું, કે તમારી આ ટેવ બીલકુલ સારી નથી. કોઈપણ માણસનાં તેને મોઢેજ વખાણ કરવાં એ એક જાતની ખુશામત છે. નીચ માણસોનેજ એવી ખુશામત પ્રિય હોય છે. મને ખુશામતની મોટી ચીઠ છે. ખુશામત કરનાર માણસનું અંતઃકરણ ભાગ્યેજ સાફ હોય છે. હું કેવ નથી પણ માણસ છું, અને માણસ જાત જેવી ભૂલો કરે છે તેવી હું પણ ઘણીવાર કરું છું. હું બહુ આબરૂદાર કુટુંબમાં જન્મ્યો નથી. માફ કુટુંબ સાધારણ છે. તમે કહો છો કે નાત જાતમાં અને ગામમાં મારાં પુષ્કળ વખાણ થાય છે, એ વાત ખરી નથી. ખરાને ખરું કહેવામાં હું ઘણાંની આંખે ચઢ્યો છું, અને તેથી મારી નિંદા કરનારનો પણ તોટો નથી. તમારો ધંધો મૂકી તમારે મારા કારખાનામાં આવવાનું શું કારણ છે તે હું જાગૃધુ, છતાં તમે તદ્દન ખોટું ખેલો છો, એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે વળી હદ બહારની ખુશામત કરો છો. બોજરાજા તો આખા માગવાનો ઘણી હતો. તેથી તે ધારે એવી ઉદારતા કરી શકે એવી શક્તિ ઇશ્વરે તેને આપી હતી, પરંતુ હું તો પામર પ્રાણી છું. મેં એકે ઉદારતાનું કાર્ય કર્યું નથી. મેં મારા કારીગરોને મદદ કરી હશે, પણ એમાં તો પરમાર્થની સાથે સ્વાર્થ પણ સમાએલો હતો. સઘળા કારીગરો મારે લીધે નહિ, પણ તેમની જાત મહેનતને લીધેજ દીપી નીકળ્યા છે. બાઈ મોહન, તમારો સ્વભાવ જોઈ મને આશ્ચર્ય લાગે છે. તમને મારા કારખાનામાં રાખવાથી મારા બીજા કારીગરો પણ બગડે, માટે હું તમને રાખવાનો નથી.

આ જવાબ સાંભળ્યા પછી મોહન પોતાને ઘેર ગયો, અને પોતાની

કુટુંબને માટે કંઈ એક પસ્તાયો. હવે જેમ જેમ તેને અન્ન વસ્ત્રની તાણ પડતી ગઈ, તેમ તેમ તેના સ્વભાવમાં સુધારો થતો ગયો. કેટલીક સુદૃઢ વિચાર પછી પડોશમાં રહેનાર કારીગરોએ આ બાબતની ખાત્રી થઈ ત્યારે તેમની બલામણ ઉપરથી સુશીલે તેને અનેક ચેતવણી આપી પોતાના કારખાનામાં નોકર રાખ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

દૃષ્ટાં.

હવે સહગુણીના બાળ્યનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો. સ્વામી ગુજરી ગયા પછી લાંબી મુદતે સુખનો અવસર આવ્યો. દિવસે દિવસે ઉપજ વધવા લાગી, તેથી સારી રકમ ખરચી મળતું ઘર બાંધી તેમાં વાસ કર્યો. સેંકડો માણસો સહગુણીની તથા સુશીલની સલાહ માંગવાને રોજ આવતાં. કોઈ કોઈ તો ખુશામતની ખાતરે આવતાં, પણ સહગુણી એવી ખોટી ખુશામતને ગણ-કારતી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેમને ધીમેથી શિખામણ આપી સારે રસ્તે દોરતી. પોતાની અનાથ અવસ્થા વારંવાર યાદ કરતી તથા ઉપજ વધ્યા છતાં દરેક કામમાં વિવેકસર ખર્ચ કરતી. હવે સુશીલના સંબંધને માટે ઉપરાડિપરી માગાં આવવા લાગ્યાં. સહગુણીએ એક સારા આચરણ-વાળા કુટુંબની કન્યા પસંદ કરી સુશીલનું લગ્ન કર્યું. તે પુત્રવધુને પોતાની પુત્રી તુલ્ય ગણી તેને કેળવવા લાગી. સાસુની વહુ તરફ એટલી બધી મમતા હતી કે વહુ સાસુનો પ્રેમ જોઈ તેના ઉપર શીદા શીદા થઈ જતી. સાસુની સલાહથી વહુ દુષ્ટ ઐરાંના સમૂહથી દૂર રહેવા લાગી. મા દીકરો ને વહુ ત્રણે રોજ અમુક વખત ઈશ્વર ધ્યાનમાં ગાળતાં, તથા સાથે બેસી ઈશ્વરનાં ભજન ગાતાં. ત્રણેએ દૃઢ નિશ્ચય કરેલો કે કોઈની કુચલી કે નિંદા સાંભળવી નહિ કવચિત્ કવચિત્ દુષ્ટ પાડોશણો આ કુટુંબની અદેખાઈ કરતી તથા કુટુંબનાં માણસોને લડાવી મારવાને સાચાં જુઠાં કરી બંભેરવા પ્રયત્ન કરતી; પરંતુ કુટુંબ વાતસલ્યવાળી સહગુણીના કારભારમાં સર્વે નિષ્ફળ જતાં. પેલો નિરાધાર ભીખો તથા તેની વહુ સહગુણીબાઈને ત્યાં વારંવાર આવતાં અને ભીખો તો સુશીલની તરફ સગા બાઈ કરતાં પણ વધારે સ્નેહભાવથી જોતો. આવા અનુપમ સુખમાં સહગુણીએ નવેક વર્ષ ગુજાર્યાં. એટલામાં તેને

એકાએક તાવ લાગુ પડ્યો. સુશીલ, ભીખો અને તેમની બંનેની ધર્મપત્ની એએ મળી તેની ચાકરી કરવામાં કચાશ રાખી નહિ, પરંતુ દૈવધૃષ્ટિ બળવાન છે. સદ્ગુણીનો આત્મા આ ક્ષણભંગુર દુનિયા તણ શાંતિ અને સંતોષથી સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

સુશીલે નિશાળ છોડ્યા પછી પણ વાચનનો મહાવરો સારો રાખ્યો હતો. તે દરરોજ નિયમિત રીતે વર્તમાનપત્રો વાંચતો. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતાં ધણાંખરાં સારાં પુસ્તકો તેણે વાંચ્યાં હતાં. પોતે પુસ્તકશાળાનો મેમ્બર હતો, એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને ઘેર પણ તેણે પોતાની એક ખાનગી પુસ્તકશાળા રાખી હતી. તેના મિત્રમંડળમાં પણ ઘણા વિદ્વાન પ્રામાણિક અને કિતમ આચારવિચારના માણસો હતા. આ સઘળા સંસ્કારોને લીધે સુશીલના આચારવિચાર બહુ ઉચ્ચ થયા હતા. માતૃશ્રીના મરણ પ્રસંગે તેણે રડવા કુટવાની સાફ ના પાડી હતી, આથી તેની નાત જાતના માણસો અને તેમાં પણ વળી ખાસ કરીને સ્ત્રી વગર કંકણી ઉઠ્યો હતો. સુશીલ જાહેર રીતે કહેતો કે આપણો એ રિવાજ બીલકુલ સારો નથી. મરનારના સંબંધીઓને દીલાસો આપવાને બદલે રડી કુટી દીલગીરીની વાતને આપણે તાણ રાખીએ છીએ. ભલે લોકો ગમે તે બોલે પણ હું તો મારા વિચારમાં દૃઢ રહીશ.

માતૃશ્રીના મરણને આઠ નવ દિવસ થયા એટલામાં તેની નાતનાં અનેક ઝૈરાં ડોસીને રડવાને બહાને એને ઘેર આવી ગયાં. રડવાની સુશીલે મના કરી હતી તેથી અમથાં બેસીને ચાલી જતાં. આ ઝૈરાંમાંથી ઘણાં ખરાં તો ચિકિત્સા જોવાને આવતાં કે ડોસીની પાછળ જ્ઞાતિ ભોજનમાં સુશીલે શું કરવા ધાર્યું છે. છેક દશ દિવસ થયાં સુધી કાંઈ તૈયારી લોકોના જોવામાં આવી નહિ ત્યારે આખી નાતમાં સુશીલનીજ વાતો થવા લાગી. કોઈ એને સુધરેલ કહે, કોઈ બગડેલ કહે, કોઈ વહી ગએલો કહે અને કોઈ કોઈ તો એને નીચ કે કંજુસ કહેતા. આ સઘળી વાતો એના કાન પર આવતી, પણ એણે કશાને લેખવ્યું નહિ. છેવટે એનો પિતરાઈ કાકો હાથમાં લાકડી લઈ ધીમે ધીમે ખોડંગતો ખોડંગતો સુશીલને ઘેર આવ્યો. ને કહેવા લાગ્યો કે ભાઈ, કુટુંબમાં કોઈ પરાક્રમી પાકે ને સારાં સારાં ભોજન આપી નામના મેળવે, એ એક મોટો લ્હાવો છે, માટે કુટુંબની ઈજ્જત વધે એવી શિખામણ આપવાની ખાતર હું અહીં આવ્યો છું. તને આ કોઈએ ખોટું ભૂત ભરાવ્યું છે, જ્ઞાતિ ભોજન આપ્યા સિવાય ન ચાલે.

આ રિવાજ કંઈ આજકાલનો નથી. આપણા પાપદાદા કરતાં આવ્યા છે, અને આપણે પણ કરીએ એમાં કંઈ નવાઈ નથી. ગરીબગરબાં ધરમાં ખાવા ન હોય તો પણ ધરખાર વેચીને જાતિભોજન આપે છે; અને તારા ઉપર તો ઇશ્વરની કૃપા છે, છતાં આવી નાગાઈ કરે છે તે ઠીક નથી. નાત જાતમાં ઉતરી જઈશ. છોકરાં છૈયાં વરાવવાં કઠણ પડશે, ને સુખેદુઃખે કંઈ ભાવે પડશે નહિ. આ રિવાજ આપણા એકલામાંજ નથી; તમામ જાતિઓ તપાસી જો. કોળી વાઘરી ઢેડ સરખા પણ મરણ પ્રસંગે જાતિ ભોજન આપ્યા વગર રહેતા નથી. તું અત્યારે સમજતો નથી, પણ પછી જ્યારે નાતજાતનાં માણસોનાં મહેણાંદુણાં સાંભળીશ ત્યારે તારું માથું કાણું થઈ જશે; ને પછી મારા ખોલ યાદ કરીશ. અંતઃકરણની દાઝ અને આંતરડાંની સગાઈ જાણીનેજ હું તને શિખામણ આપવા સાર માંડે ખીચડી બાંધીને અહીં આવ્યો છું, બાકી તો બીજાં જાતિજનોની માફક અને પણ દૂર રહી ચિકિત્સા કરતાં આવડે છે.

સુશીલનું મનોબળ બહુ દૃઢ હતું. ડોસાના કહેવાની અસર તેના ઉપર જરાએ થઈ નહિ. જ્યારે શાળાનો ધંધો શરૂ કરવો હતો ત્યારે આજ ડોસાએ ભવાં ચઢાવીને જે જવાબ આપ્યો હતો તે તેને હજી યાદ હતો, પરંતુ ઉંચા સંસ્કારોને લીધે મહેણાં દુણાં મારી વેર લેવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની ટેવને તે ધિક્કારતો તેથી મનમાં સમજી તેણે એ વાત ઉચ્ચારી નહિ; પરંતુ ડોસાને શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે આ રિવાજ કોઈપણ પ્રકારે સારો નથી. આ રિવાજથી આપણી તેમજ બીજી જાતિઓની ધણી ખરાબી થઈ છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ રિવાજ કોઈપણ ઈકાણે વર્ણવ્યો નથી. મેં એકવાર દઢતાથી જે સારો વિચાર કર્યો છે તે હું કદી છાડનાર નથી. હું સારી રીતે સમજું છું કે આપણી નાત જાતનાં માણસો તથા સગાંવહાલાં મારી પાછળ ધડપટ કરી રહ્યાં છે, પણ એથી હું ડગી જઈ એવો નથી. ગમે તે પરિણામ આવે પણ હું મારો નિશ્ચય તજવાનો નથી.

ભાઈ સુશીલ, મારો એક છેલ્લો ખોલ સાંભળી લે. જાતિ જશ આપે એ નાનુંસુનું કામ નથી. ધન્ય ભાગ્ય હોય ત્યારેજ એવો જશ મેળવી શકાય છે. જો પેલા મોરલીધર પંડ્યાના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે નાતમાં વધન ચાલતાં હતાં, તેથી તેમણે એ દિવસ સુધી મહાદેવના દહેરામાં લાંબણ કરી નાતને એકઠી કરી જમાડી ત્યારે જઈયા. એનું નામ તે માણસાચારી!

એનું નામ તે રહ્યા ! આમ બકવા કરવા મચી પડે છે એમાં બહાદુરી નથી. પેલા દેવેજીએ પોતાની બાર વરસની દીકરી પાછળ આપી નાત જમાડી કેવા હરહર મહાદેવ બોલાવી દીધા એ તને ખબર નથી શું ? અરે પેલા આચારજને ઘેર શું થયું તે તો જરા વિચાર ! મગનલાલ આચારજનું મરણ ૪૫ વરસની ઉંમરે થયું હતું. તેમની વિધવા નવી હોવાથી ૧૮ વરસની ઉંમરની હતી, અને છોકરો તો માત્ર નવ માસનો હતો. બાઈને પડી રહેવાને માત્ર એક છાપડું હતું, સિવાય આજીવિકાના સાધનમાં કંઈજ નહતું, છતાં પણ જ્યારે બાઈના નણદોષ કહેવા ગયા કે તરત તેણે તે વેચી નાખ્યું અને બાડાના ઘરમાં રહેવા ગઈ; અને ઘરના પૈસા ઉપજ્યા તે જડે સ્વામીની પાછળ જાતિભોજન આપી આપી નાતમાં જયજયકાર વર્તાવી દીધા. એનું નામ તે જત ! એનું નામ તે કુળવાનની કન્યા ! એનું નામ તે સતી ! બહેને પોતે દળણાં દળીને પોતાનું પેટ ભરશે અને છોકરો મોટો કરશે, પણ સ્વામીના કુળને તો અજવાળ્યું ! હજી વખત છે, માટે સમજ. ઉપરથી ધૈર્ય કહેવા માટે નહિ આવે.

સુશીલ—કાકા, મને આવી ત્રાસદાયક વાત વધારે કહેશે નહિ. તમે એમાં શી મોટી પરાક્રમેની વાતો કહી તેની મને તો સમજ પડતી નથી. તમે આવો ઉપદેશ કરી ઘણાંએ કુટુંબોને પાયમાલ કરી નાખ્યાં છે. આમાં હું અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું કંઈ જોતોજ નથી. બહે તમારે કહેવું હોય તે કહેજો. લોકો ખાવાની ખાતર ચાર દિવસ ગમે તે બોલશે તેની મને અડચણ નથી. હું મારી દૃઢતા છોડનાર નથી. મારો દાખલો લઈ બીજાં ગરીબ કુટુંબો પણ આવા પ્રેતભોજનના અધટિત ખર્ચોથી બચશે તેથી મને બહુ પુણ્ય થશે એમ હું માનું છું. લોકોને ખાવા મળે તેથી વાહવા બોલે છે, અને તેથી જુલાઈને અનેક માણસો પાયમાલ થાય છે અને થયા છે, માટે હવે મને વધારે કહેશે નહિ, હું માનનાર નથી. ડોસાને આથી બહુ ગુસ્સો ચઢ્યો, તેથી તે ભવાં ચઢાવી એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પોતાની શિખામણ સુશીલે માની નહી, તેથી આ વાચાળ ડોસાએ તથા બીજા જાતિ-જનોએ ઠામ ઠામ સુશીલની નિંદા કરવામાં બાકી રાખી નહિ; પરંતુ વિના પ્રયોજને અજ્ઞાન લોકો તેને વખાણે કે વખોડે તેની પરવા સુશીલ કદી કરતો નહિ.

માતૃશ્રીની પાછળ કાંઈ પણ ધર્માદા કાયદું કરવું એવી તો સુશીલની

મૂળથીજ ધન્ય હતી. પોતે જે સારી સ્થિતિ ઉપર આવ્યો છે તે પ્રતાપ પોતાની માતૃશ્રીનોજ છે એમ તે માનતો. માતૃશ્રીની પાછળ ખરેખરા ધર્મનું કાંઈ પણ કાર્ય કરવા તે વિચારતો હતો, એટલામાં તેને એક ઉત્તમ માર્ગ જડી આવ્યો. સુંદરપુરમાં એક અગ્રેજ નિશાળ હતી, તેમાં પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ ચાલતો હતો. છઠું ને સાતમું ધોરણ શીખવા માટે પંદર વીસ માઈલ ઉપર આવેલા એક ખીન્ન શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓને જવું પડતું. ત્યાં નિશાળની શી ઉપરાંત વીશી ખર્ચ ભરવું પડતું. તેથી ઘણાખરા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ છોડવો પડતો; અને તેથી ધોખીનો કુતરો ધરનાએ નહિ અને ઘાટનોએ નહિ, એવી તેમની સ્થિતિ થતી. આ મુશ્કેલીથી ડરીને તેની માએ તેને અગ્રેજ નિશાળમાં ન મૂક્યો એ વાત પણ તેને વારંવાર યાદ આવતી. સુંદરપુરના લોકોએ અગ્રેજ છઠું ને સાતમું ધોરણ શીખવવાની પરવાનગી મેળવવા માટે સરકારને વારંવાર અરજ ગુજરેલી, પરંતુ રૂ. ૧૦૦૦૦)ની થાપણ ખાસ જુદી મૂકવામાં આવે, તોજ એ જે ધોરણો કાઢવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે એવો સરકાર તરફથી જવાબ મળતો હતો. ગામમાં કેટલાક ધનવાનો હતા, પરંતુ આવી મોટી રકમ ધર્માદા તરીકે આપવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ. આમ ખીના જાણવામાં આવતાં સુશીલે વિચાર કર્યો કે આજથી દશ વર્ષ પહેલાં તો મારી પાસે કાંઈ ન હતું. વળી મરણ પ્રસંગે કંઈ પણ મુડી સાથે લઈ જવાની નથી. હાલ જે મારો પાસે રૂ. ૩૫૦૦૦) ની મુડી એકઠી થઈ છે, તેમાં ખરો પ્રતાપ તો મારી માતૃશ્રીનોજ છે. પુત્રધર્મ બજાવવાનો ખરેખરો જોગ ઇશ્વરે અનાયાસે આપ્યો છે, એમ ધારી તેણે રૂપિયા દશ હજારની રકમ સંખાવત તરીકે આપવા સત્તાધારીઓને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ તે રકમ મોટા આનંદ સાથે સત્વરે આપી માતૃશ્રી તરફનું ઋણ અદા કરી સંતોષ પામ્યો. ધન્ય છે સુશીલની હિંમત અને વૃત્તિઓને ! દદતા તે આનું નામ ! સુપુત્રોનો ધર્મ તો એજ છે !

સુશીલે પોતાનો સંસાર ચલાવવામાં ઘણી બાબતોમાં દદતા દેખાડી હતી. સુંદરપુરથી થોડે દૂર તીર્થક્ષેત્ર નામે એક શહેર આવેલું હતું. ત્યાંના બ્રાહ્મણો બહુ કુળવાન ગણાવાની રૂઢી ત્યાંની જ્ઞાતિમાં દાખલ થઈ ગઈ હતી. તેથી તીર્થક્ષેત્રની આસપાસ આવેલાં સુંદરપુર અને ખીન્ન સ્થળના બ્રાહ્મણો પોતાની કન્યા ત્યાં આપતા. કન્યાનાં માથાપોને લગ્ન પ્રસંગે જનખર્ચ તથા ખર્ચ ઉપરાંત વરરાજને રૂ. ૨૦૦) થી રૂ. ૧૫૦૦) સુધીના ચાંલ્યો

આપવો પડતો. આ કુળવાનોને કન્યાની એટલી બધી ઈચ્છા રહેતી કે તેમના ઘરમાં પુત્રવધુનો તો હિસાબજ નહતો. તેથી ઘણી આપઝો દુઃખી થતી.

એક વખત સુશીલ અને તેની પત્ની બંને બેઠાં હતાં. એવામાં પડોશમાં રહેનાર જગન્નાથ શાસ્ત્રીનાં ઘણીઆણી જ્યકોર ત્યાં આવ્યાં. ને જણાવ્યું કે મારી ભારગીથીના પિતા ગામ ગયા છે, ને ટપાલમાં આ કાગળ આવ્યો છે, તે જરા વાંચી સંભળાવશે તો તમારો આભાર થશે. સુશીલ કાગળ વાંચતો ગયો અને જ્યકોરને દહેતો ગયો કે આ પત્ર તીર્થક્ષેત્રથી આવ્યો છે; અને શાસ્ત્રીની ફાઇના દીકરાએ લખેલો છે. તેમાં એવી મતલબ છે કે ભાગીરથીના વિવાહ ગંગાધર શાસ્ત્રીને ત્યાં કર્યો છે, અને રૂ. ૫૦૦) ચાંદાના આપવાના નક્કી કરેલા છે, પરંતુ લગ્નસરા પાસે આવવાથી આસપાસના ગામના કેટલાક ગૃહસ્થો પોતાની કન્યાનાં સગપણ કરવા ત્યાં ઉતરી પડ્યા છે. પરિણામે વરના ભાવ વધતા ચાલ્યા છે. જે વરના રૂ. ૩૦૦) ઉપજતા તેના હવે રૂ. ૬૦૦) ઉપજેછે. ગંગાધર શાસ્ત્રી અને તેમનાં ઘણીઆણી બંને ફરી બેઠાં છે, કેમકે તેમના છોકરાના હવે રૂ. ૮૦૦)થી રૂ. ૧૦૦૦) સુધી ઉપજવા લાગ્યા છે. અને તેથી શાસ્ત્રીજીને ત્યાં તેડાવ્યા છે. આ વાત સાંભળી જ્યકોરની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં, અને કહેવા લાગી કે ભાઈ, અમારા નશીબજ વાંકાં છે. પેટે પાટા બાંધી જેમ તેમ કરી રૂ. ૫૦૦) નો જોગ કરેલો છે, તેમાં વળી આ વિદ્ય આવી પડ્યું. ભાગીરથીના પિતાને તેડવા માટે માણસ મોકલું છું. આ વાત સાંભળી તેમને અનાજ પણ ભાવવાનું નથી. રૂ. ૧૦૦૦) ચાંદાના તથા રૂ. ૨૦૦) જનખર્ચના મળી લગભગ રૂ. ૧૨૦૦) ખર્ચ થાય, તે લાવવા ક્યાંથી? અમે લગ્ન લેવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં વળી આવી પીડા આવી પડી. એમ બોલી ઉસકાં ભરતી ભરતી તે પોતાના ઘર તરફ ચાલી. આ દેખાવ જોઈ સુશીલને ઘણી દયા આવી. તેણે જ્યકોરને પાછી બોલાવી કહ્યું કે જો તીર્થક્ષેત્ર સિવાયના બીજા કોઈ સ્થળમાં સારા આચારવિચારવાળા કુટુંબમાં તમારી ભાગીરથીનું લગ્ન કરો તો બધું ખર્ચ હું માંડી વાળીશ. જ્યાં છોકરી સુખી થાય તેજ સારું કુળ. શક્તિ હોય કે ન હોય તો પણ સેંકડો રૂપીઆ ચાંદાના આપી તીર્થક્ષેત્રના કુળવાન ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં કન્યા આપવાનો આપણો આ રિવાજ કોઈ પણ પ્રકારે સારો નથી. આવા ખોટા કુળાભિમાનને શ્રદ્ધા કરવાથી આપણી ખરાબી થઈ છે, અને હજી વધારે થશે. તમને લોકો દટદટ કરશે, પણ એથી તમારે ડરવું નહિ. તમે જે ગામમાં અને

જે કુટુંબમાં બાગીરથીનું લગ્ન કરશે તેજ ગામમાં અને તેજ કુટુંબમાં હું મારી દીકરીનો પણ વિવાહ કરવા તૈયાર છું. તીર્થક્ષેત્રના કુળવાન ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં હું મારી દીકરી દેવા રાજી નથી. ખરી રીતે જુઓ તો આપણી નાતના ઘણા માણસોને અંદરખાનેથી આ રિવાજ પસંદ નથી, પણ આગેવાની કરી બહાર પડવાની કોઈનામાં હિંમત નથી. શાસ્ત્રીજી આવે ત્યારે તેમને પૂછી વિચાર કરી જવાબ આપજો. ઘણા માણસો ફેરવનાર મળશે, માટે દૃઢતા હોય તોજ મારી પાસે આવજો. તમારી કન્યાને માટે તમે મુખત્યાર છો. બાકી મારી દીકરીના સંબંધમાં હું તો મારો નિશ્ચય ફેરવનાર નથી.

બ્યારે જગન્નાથ શાસ્ત્રી ઘેર આવ્યા, ત્યારે જયકોરે આ બધી લકીકત કહી સંભળાવી, પરંતુ તે જુના વિચારના હોવાથી તેમને આ વાત ગમી નહિ, અને તેઓ એકદમ તીર્થક્ષેત્રમાં ગયા. ગંગાધર શાસ્ત્રીને ઘણા કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ રૂપીઆ એક હજાર કરતાં ઓછી રકમ લેવાની તેમણે ચોકખી ના કહી. બીજા બે ત્રણ વર હતા ખરા, પણ તેમણે પૈસા સંબંધી મોટી બાથ બીડવા માંડી, તેથી પૈસાનો સગવડ કરી ફરીવાર ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કરી શાસ્ત્રી પાછા આવ્યા. પછી સગાંવડાલાંની સલાહ પૂછતાં સર્વે તીર્થક્ષેત્રમાંજ કન્યા આપવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યાં, તથા બીજે સ્થળે કન્યા આપવાથી નાક કપાઈ જશે એમ કહેવા લાગ્યાં ખરાં, પરંતુ જેની જેની પાસે પૈસા સંબંધી માગણી કરી, તે સર્વે જણે ચોકખી ના કહી. હવે એકે ઉપાય રહ્યો નહિ, એટલે થાકીને છેવટે શાસ્ત્રીજી સુશીલ પાસે આવ્યા, અને તેની વાત કમુલ કરી. સુશીલે શાસ્ત્રીજીને કહ્યું કે લોકો તમને પ્રત્યક્ષ કરશે, માટે પુરેપુરી દૃઢતા હોય અને લોકો ગમે તે બોલે તેની જરાએ દરકાર ન કરો તોજ હું તમારા કામમાં ઉભો રહેવા ખુશી છું. શાસ્ત્રીજીએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક તે સર્વ કમુલ કર્યું, ત્યાર પછી સુશીલ શાસ્ત્રીને તેણે જેડેના ગામમાં ગયો, અને કુળમાં સાધારણ ગણાતા, પણ ઉત્તમ આચાર વિચારના એક માણસને ત્યાં બાગીરથીના વિવાહ કર્યો, તથા એજ કુટુંબના બીજા માણસને ત્યાં પોતાની દીકરીના પણ વિવાહ કર્યો. બાગીરથી ઉંમર લાયક થઈ હતી, તેથી વિવાહની સાથે લગ્ન પણ લીધાં. નાતજાતના પુષ્કળ માણસોએ સુશીલની તથા શાસ્ત્રીજીની નિંદા કરવા માંડી, પણ તે કશાથી નહિ ડરતાં આગેવાની

બરેલો ભાગ લઈ સુશીલે ઉત્સાહ સાથે ભાગીરથીનું લગ્ન કર્યું, અને આપેલા વચન પ્રમાણે તમામ ખર્ચ માંડી વાળ્યું.

સુશીલે આ તથા આવાં બીજાં કામોમાં વારંવાર દૃઢતા દેખાડી હતી. એના પિતરાઈ મામાનો દીકરો નંદલાલ કરીને હતો. તેને એક જન્મનાદાસ નામના શેઠનું દેવું હતું. દેવાનો ફડચો કરવાને શેઠને તેડીને નંદલાલ સુશીલને ઘેર આવ્યો. બંને પક્ષની વાત સાંભળીને તથા આસપાસના સંજોગોનો વિચાર કરીને સુશીલે એ દેવા પેટે અમુક રકમ આપવાની નક્કી કરી આપી. બંને પક્ષને આ ઠરાવ પસંદ પડ્યો. આ વાત જન્મનાદાસના નાના ભાઈના જાણવામાં આવી. બંને ભાઈઓ વચ્ચે વડીલોની મિલકત વહેંચવા સંબંધમાં લાખી મુદતથી તકરારો ચાલતી હતી, તેથી જન્મનાદાસનો નાનો ભાઈ નંદલાલને મળ્યો અને જો તેના મોટાભાઈને બાળુએ મૂકી દઈને તેને એકલાનેજ નાણાં આપવામાં આવે તો સુશીલની રૂબરૂ નક્કી થએલી રકમ કરતાં લગભગ અડધી રકમ આ દેવા પેટે લઈ પુરી રકમની પહોંચ આપી દેવા પોતાની ખુશી જણાવી. નંદલાલનું મન આથી લલચાયું ખરું, પરંતુ જન્મનાદાસ દાવો કરે અને સુશીલ ખરી હકીકત કહી દે તો પોતે કંદાચ મુશ્કેલીમાં આવી પડે, એમ ધારી પ્રથમ તે સુશીલને મળ્યો અને કોર્ટમાં દાવો દાખલ થાય તો પોતાના લાભમાં સાક્ષી આપવો સુશીલને વિનંતિ કરી. સુશીલે પૂર્ણ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો કે એમ કદી બનશે નહિ. થવાનું હોય તે થાય, પરંતુ મારી રૂબરૂ જો વાત બની છે, તેમાં જરા પણ ફેરફાર કર્યા સિવાય હું કોર્ટને ખરેખરી હકાકત જણાવી દઈશ. આ ઉપરથી નંદલાલને બહુ માફું લાગ્યું, અને ઠામ ઠામ સુશીલની નિંદા કરવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ. પણ સુશીલની દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે નંદલાલ, તેની બેન, બનેલી અને માશી વગેરે સગાં એને ઘેર ખીલકુલ આવ્યાં નહિ. ખરી બાબતમાં સુશીલ આમ ડરી જાય એવો નહતો. પુષ્કળ દુઃખ વેઠતાં છતાં પણ અનેક બાબતોમાં સુશીલે આવી દૃઢતા દેખાડી હતી.

સુશીલનાં લક્ષણો ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવાં હતાં. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એના ઉત્તમ વર્તનની અસર નાતજાતમાં વધારે ફેલાતી ગઈ અને તેના પરિણામે ઘણા માણસોને લાભ થયો હતો. ઘણા સમજી માણસો ડગલે ડગલે એનાં કૃત્યોનાં દર્શાવો આપતા, અને

એના મરણ મરણ પછી તો લોકો એને દેવ જેવો ગણી ક્ષણે ક્ષણે માદ કરતા, તથા એના પરાંપકારી કાર્યો અને ઉચ્ચ લક્ષણોથી ફેલાએલી અસર જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પામતા. પરમકૃપાળુ પ્રભુ અમારા વાંચક વર્ગમાં સુશીલનાં જેવાં શુભ લક્ષણો પ્રેરે ! તથાસ્તુ.

